

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА
АКАДЕМІЯ»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій
кафедра політології

СТУПІНЬ ПОПУЛІСТИЧНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА
ПРИКЛАДІ ІТАЛІЙСЬКОЇ ПАРТІЇ “РУХ П’ЯТИ ЗІРОК”

дипломна робота
на здобуття академічного звання магістра політології
студентки Хміль Анастасії Михайлівни

Науковий керівник
доктор політичних наук, доцент
Дем’янчук О. П.

Робота допущена до захисту в ДЕК рішенням кафедри політології
протокол №__ від _____ 201_ р.
Завідувач кафедри _____

Київ – 2020р.

План

Вступ	с. 3
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження популізму та визначальні атрибути феномену популізму.....	с. 7.
1.1 Теоретичний вимір дослідження феномену популізму, дебати з приводу його природи.....	с. 7.
1.2 Концепт звернення до “народу”, як центральна категорія у визначенні популізму.	с. 19.
1.3 Анти-істеблішменталізм, гомогенізація населення та інші визначальні риси популізму.....	с. 25.
1.4. Метод визначення ступеня популістичності політичних партій на основі виокремлених атрибутів феномену.....	с. 29.
Розділ 2. Становлення та інституалізація італійської політичної партії “Рух п’яти зірок”	с. 32.
2.1. Беппе Грілло - харизматичний лідер Руху, етапи становлення партії.	с. 32.
2.2. Причини успіху партії “Рух п’яти зірок” на парламентських виборах в Італії 2013 року.	с. 40.
2.3. Причини зміни тактики некооперації Руху по відношенню до інших партій в Парламенті.....	с. 44.
Розділ 3. Аналіз дискурсу партії та визначення ступеня її популістичності	с. 52.
3.1. Використання у своїй риториці концепту звернення до народу Беппе Грілло	с. 51.
3.2. Антиістеблішменталізм “Руху п’яти зірок”, як візитна картка партії.....	с. 56.
3.3. Гомогенізація народу, звернення до засобів прямої демократії та “аутсайдерська” позиція в дискурсі руху.....	с. 61.

Висновки.....	с.75.
Список використаної літератури.....	с. 83.

ВСТУП

Актуальність. Популізм - це термін який сьогодні широко використовується не лише науковцями та політичними аналітиками, але популярність якого також зростає у засобах масової інформації, серед відомих політиків та загалом серед населення. Однак найкраще цю тенденцію продемонструють цифри. Так, якщо ми візьмемо до прикладу, таке відоме британське видання як The Guardian, ми побачимо, що в 1998 році лише близько 300 статей містили в собі згадку про “популізм”. В 2015-му ж цей термін використовувався вже в приблизно в 1 000 статей, і лише рік по тому ця цифра подвоїлась до 2 000¹. І, що важливо зазначити, такий ріст популярності популізму у ЗМІ не є дивним, оскільки рівень підтримки населенням популістських партій та лідерів теж постійно зростає. Відповідно до іншого дослідження - «The Tony Blair Institute for Global Change», починаючи з 2000 року кількість популістських партій в Європі збільшилась майже у два рази². За результатами виборів 2014 року до Європейського Парламенту за них проголосувала чверть європейців, станом на 2018 рік популісти очолювали 11 європейських країн³.

Поряд з такою явною зростаючою поширеністю популістів, цікавим є те, що серед науковців не існує консенсусу щодо того, набір яких характеристик має бути в наявності, щоб його можна було назвати популістським. Поряд з проблемою відсутності єдиного значення у феномену “популізм” серед журналістів також можна зустріти думку про

¹ Rooduijn M. Why is populism suddenly all the rage? [Електронний ресурс] / Matthijs Rooduijn // The Guardian. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/political-science/2018/nov/20/why-is-populism-suddenly-so-sexy-the-reasons-are-many>. (дата звернення 08.12.2019). – Назва з екрана.

² Eiermann M. European Populism: Trends, Threats and Future Prospects [Електронний ресурс] / M. Eiermann, Y. Mounk, L. Gultchin // Tony Blair Institute for Global Change. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://institute.global/insight/renewing-centre/european-populism-trends-threats-and-future-prospects> (дата звернення 20.05.2018). (дата звернення 08.12.2019). – Назва з екрана.

³ Rooduijn M. Why is populism suddenly all the rage? [Електронний ресурс] / Matthijs Rooduijn // The Guardian. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/political-science/2018/nov/20/why-is-populism-suddenly-so-sexy-the-reasons-are-many>. (дата звернення 08.12.2019). – Назва з екрана.

те, що популізму, як окремий феномен - взагалі не існує, це просто слово для позначення не виконаних обіцянок політиками, одне слово, що пояснює все. Такий собі термін, що є загрозою для демократії, інколи взагалі призначений для того, щоб вселяти страх. Тому перед дослідниками постає завдання сформулювати ознаки «популістичності» політичних партій та окремих політиків, що й буде запропоновано в цій роботі.

Для аналізу популістичності італійська партія “Рух п’яти зірок” була обрана з двох причин: по-перше, за результатами останніх італійських парламентських виборів - ця партія є найбільшою в країні; по-друге, досвід партії є дуже показовим для української партії “Слуга народу”, неодноразово як у вітчизняних ЗМІ так і в закордонних виданнях можна зустріти порівняння стилю цих двох партій, зокрема згадку про їх популістичність. Так, лідера “Слуги народу” Володимира Зеленського часто називають українським Беппе Грілло, який був засновником і очільником партії “Рух п’яти зірок”⁴.

Тому, проблема теоретичного осмислення та пошуку шляхів визначення та аналізу феномену популізму сьогодні залишається як ніколи актуальною.

Мета дослідження полягає у розробці методу, який дозволяє визначати ступінь популістичності політичних партій та його апробації на прикладі політичної партії “Рух п’яти зірок”

Для досягнення мети, були поставлені такі **завдання**:

- порівняти основні теоретико-методологічні доробки класиків дослідження феномену популізму з метою визначення ключових атрибутів популізму, охарактеризувати їх;
- виявити характерні особливості та причини успіху італійської партії “Рух п’яти зірок”;

⁴ Кашей И. Український Беппе Грілло, а не Макрон. Як Захід сприймає кандидата Зеленського [Електронний ресурс] / Ирина Кашей // Лівий берег. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://ukr.lb.ua/world/2019/04/19/424953_ukrainskiy_beppe_grillo.html. (дата звернення 20.05.2020). – Назва з екрана.

- на основі аналізу дискурсу партії (статуті, виступах лідерів - Беппе Грілло та Луїджі Ді Майо, та інших представників Руху) визначити, які з атрибутів популізму притаманні цій партії, та ступінь її популістичності;

Об’єктом дослідження є феномен популізму, **предметом** – метод оцінки популістичності політичних партій та його апробація на прикладі політичної партії “Рух п’яти зірок”.

Методологія дослідження. Задля виявлення основних характерних рис популізму з поміж різних наукових теорій був застосований системний підхід та метод порівняння. Популістичне звернення до народу у роботі використане відповідно до трьох форм, запропонованих Мірджам Кранмер. Метод кейс-стаді був застосований при дослідженні історії формування та успіху партії “Рух п’яти зірок”.

Для виявлення того, яка з форм звернення до народу була використана політичним актором, а також того, чи присутні інші атрибути популізму в риториці партії/актора був застосований дискурс аналіз промов та інтерв’ю представників Руху, статуту партії.

Джерельна база. Серед перших дослідників популізму, праці яких були розглянуті в даній роботі слід зазначити таких науковців як Г. Іонеску і Е. Геллнера, П. Ворслі. Класиками даного терміну (якщо можна так сказати, зважаючи на новизну феномену) вважаються Кас Мадде та Ровіра Кальтвассер, які дали визначення популізму як ідеології. Серед інших дослідників популізму, які запропонували альтернативне визначення цьому феномену - варто згадати Ернеста Лаклау, Курта Вейленда, Ганс-Георга Бетца та ін. Також тут варто згадати про таких науковців як Ягерс і Валглаве, які концентрували свою увагу не на природі популізму, а на ключових його ознаках. Робота швейцарської політологині Мірджам Кранмер в цій роботі була використана задля більшої деталізації концепції звернення до народу у визначенні популістичності.

Джерелами для проведення дискурс аналізу були: статuti партій, публічні виступи та інтерв'ю для різних видань лідерів та інших представників партій

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів (кожен розділ поділяється на параграфи), висновків та списку використаних джерел та літератури. Загальний розмір роботи становить 95 сторінок, із них сторінки 82 – обсяг основної частини, 13 – список використаних джерел та літератури, що налічує 91 найменування.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОПУЛІЗМУ ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ АТРИБУТИ ФЕНОМЕНУ ПОПУЛІЗМУ.

Теоретики та дослідники популізму не виявляють єдності ні в поясненні причин та передумов виникнення популістських сил і росту їхньої електоральної підтримки, ні навіть у самому розумінні терміну «популізм» та його природи. Так, виділяють ряд підходів, котрі використовуються в теоретичних та емпіричних дослідженнях, основними серед яких є ідеологічний (К. Мадде, К. Р. Кальтвассер), популізм як дискурс (Е. Лаклау), популізм як комунікативна чи мобілізаційна стратегії.

1.1. Теоретичний вимір дослідження феномену популізму, дебати з приводу його природи.

Першою науковою працею, яка була присвячена дослідженню популізму є робота під назвою «Вступ до популізму: його значення та національні характеристики» Гіта Іонеску і Ернест Геллнера, написана ще в 1969 році. Автори в своїй роботі зазначають з їхньою працею «Вступ до популізму: його значення та національні характеристики», які навіть в першій праці по популізму зазначали, що визначити явище та форму (чи це доктрина/рух/т.д) популізму неможливо, оскільки один термін не може поєднати всю ту кількість непов'язаних між собою тенденцій⁵.

Більш глибоке дослідження пізніше, в 1981 році представила британський політолог - Маргарет Канован. Канован ще того часу ставила під питання, що ж ми маємо розуміти під цим невловимим терміном, а тому, для того щоб охопити та систематизувати всі ті випадки популізму, що вже були відомі на той час вона запропонувала свою типологію проявів

⁵ Ionescu G. Populism: Its Meanings and National Characteristics / G. Ionescu, E. Gellner. – Herefordshire: The Garden City Press Limited, 1969. – С. 243-248.

популізму. Дана типологія складається з семи типів: популізм фермерів, селян та інтелігенції (які авторка об'єднала в категорію - аграрний популізм), популістської демократії, популістської диктатури, реакційного популізму і популізму політиків (Канован назвала їх політичним популізмом). І все ж, навіть не зважаючи на таку широку типологізацію Канован визнає, що визначити певне спільне ядро, яке б об'єднувало всіх їх неможливо, однак все ж варто зазначити, що певні спільні риси в них присутні⁶.

Іншим відомим дослідником в цій області - був Пол Таггарт, який в 2000 році в своїй роботі, на основі аналізу типології Маргарет Канован все ж спробував виявити спільні риси популізму. Сам дослідник прийшов до висновку, що "серцем" популізму є ідея звернення до "народу", прояви якого, як зазначав він, варіюються від випадку до випадку⁷.

В той час як Канован прийшла до висновку, що спільних рис виявити неможливо, Пол Таггарт, розглянувши її типологію, виявив п'ять спільних рис, притаманних популізму. Перше, про що варто сказати, описуючи популізм за автором - це те, що популізм є ворожим до представницької політики. Популісти вимагають не лише більшого доступу мас по "вертикалі" влади до еліт, вони загалом виступають з критикою репрезентативної демократії, оскільки еліти, тобто представники народу, в цій моделі віддаляються від останніх, і перестають представляти їхні інтереси в політиці. Друга характеристика полягає в тому, що популісти мають тенденцію до ідентифікації себе з "серця" ("heartland"). Під поняттям "heartland" Таггарт розуміє образ певної ідеалізованої концепції громади, яку представляють самі популісти. Що цікаво, продовжуючи тему "серця", Таггарт в цій статті відмовляється від концепції "народу" (про яку він писав в своїй книзі "Популізм", лише 4 роки перед цим), посилаючись Канован,

⁶ Canovan M. Populism / Margaret Canovan. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1981. – С. 3-7, 13.

⁷ Taggart P. Populism / Paul Taggart. – Buckingham: Open University Press, 2000. – С. 92.

яка в своїй роботі зазначала, що поняття “народ” є занадто широким і розсіяним поняттям, щоб мати реальне значення, оскільки воно в різних випадках популізму набирає дуже різних форм. Як стверджує автор, апеляція до народу є похідним наслідком прихильності до “серця”. “Серце” - це ідеалізоване бачення минулого, що проектується на сьогодення, на відміну від звичайних ідеологій, які конструюють бачення майбутнього виходячи з певних ключових цінностей. “Народ” - це люди які населяють цю уявну ідеалізовану спільноту, саме тому, відповідно до Таггарта, політики звертаються до цих людей, розповідаючи їм як буде виглядати ця країна. Третя риса популізму, відповідно до автора - це відсутність у популізму основних та ключових цінностей, які ми можемо спостерігати в класичних ідеологіях. Саме тому, він є подібним до хамелеона, який адаптується в різних контекстах, і приєднується до різних звичних для нас ідеологій. Четверта характеристика полягає в тому, що популізм зазвичай виникає в країнах, де існує певна криза, і популісти використовують це почуття, наголошуючи на терміновості та важливості їх закликів. П’ята характеристика частково є результатом четвертої, оскільки популісти активізуються в моменти кризи, зазвичай вони є віддаленими від політичного життя, а тому, отримавши перемогу на виборах, тобто інституціоналізувавшись вони неминуче втрачають основну частину підтримки⁸.

Одним із найвпливовіших визначень популізму є визначення представника ідеологічного підходу Каса Мадде та Ровіра Кальтвассера. У спільній праці автори стверджують, що популізм «це фрагментарна ідеологія, яка стверджує, що суспільство в кінцевому рахунку розділяється на дві однорідні та антагоністичні групи: «чистий народ» і «корумпована

⁸ Taggart P. Populism and representative politics in contemporary Europe / Paul Taggart. // Journal of Political Ideologies. – 2004. – №9(3). – С. 273–276.

еліта», і вважає, що політика повинна бути вираженням загальної волі (volonté générale) народу»⁹.

Як можна помітити з визначення, Мадде та Кальтвассер пояснюють феномен через використання іншого поняття – поняття фрагментарної ідеології. Першим дослідником фрагментарної ідеології був Майкл Фріден, який досліджуючи націоналізм, стверджував, що останній і є тією фрагментарною ідеологією, така ідеологія на думку автора самовільно віддаляється від ширших ідейних контекстів шляхом навмисного вилучення та підміни понять, є обмеженою сутнісно, а також характеризується вузьким діапазоном політичних концепцій¹⁰. На думку іншого російського дослідника Чуткова фрагментарна ідеологія надає відповіді на обмежене коло питань, у такої ідеології немає центральної ідеї, яку з іншого боку представляють класичні ідеології, фрагментарні ідеології мають обмежене число взаємодіючих концептів, що мають обмежене практичне застосування і намагаються пояснити себе через ядерні концепти інших ідеологій, «паразитуючи» на їх семантичному полі¹¹.

Мадде стверджує, що популізм складають три основні поняття: еліта, народ, та загальна воля.

Центральною категорією, навколо якої вибудовується дане поняття є мораль – протиставлення «чистого» народу як основного і єдиного джерела суверенної влади та корумпованої еліти, котра зневажає інтересами народу¹². Сам конструкт «народу», відповідно до Мадде та Кальтвассера, складається та використовується як сукупність трьох значень: як «звичайний народ», народ як суверен та як нація. Кожному з цих значень

⁹ Mudde C. Vox populi or vox masculini? Populism and gender in Northern Europe and South America / C. Mudde, R. C. Kaltwasser. // Journal Patterns of Prejudice. – 2015. – №49. – С. 3.

¹⁰ Freedman M. Is Nationalism a Distinct Ideology? / Michael Freedman. // Political Studies Association. – 1998. – №46. – С. 750.

¹¹ Чутков С. С. Морфологический анализ идеологии М. Фридена / С. С. Чутков. // Политическая концептология. – 2017. – №2. – С. 216–217.

¹² Mudde C. Populism: An Ideational Approach / Cas Mudde // The Oxford Handbook of Populism / ed. by C. R. Kaltwasser, P. Taggart, P. Espejo, P. Ostiguy. – New York: Oxford University Press, 2017. – С. 29–30.

відповідає певна основа для протиставлення еліти та народу – це національність, політична влада та соціоекономічний статус¹³. Саме із концепту суверенності народу походять звичні для нас популістські заклики про місію останніх - «повернути владу народу», в той час як еліта, що знаходиться при владі звинувачується у тому, що вони відібрали суверенітет у народу, і розпоряджаються довіреною їм владою лише для власної вигоди, за що і масово критикуються популістами.

Саме ж поняття “народу” не є чимось сталим, тому ми не можемо однозначно сказати, хто включається до цього поняття, а хто народом не є, однак ключовим для популістів є те, що “народ” - (кількісно) становить більшість населення тої чи іншої країни. Більшість обрана для того, щоб в подальшому мобілізувати її у вигляді підтримки на виборах. Штучно створюючи цю більшість під поняттям “народ” - популісти в своїй риториці проговорюють і ті групи, які однозначно народом не є - до прикладу, в риториці Президента США Дональда Трампа “меншістю” є мексиканці, в риториці багатьох європейських популістських партій - мігранти. І знову ж таки, ми можемо спостерігати протиставлення, між “народом” і “меншістю”, яке популісти створюють між “народом” і “елітами”, адже саме на підґрунті протиставлення, відповідно до Мадде, утворюється феномен популізму.

Як вже було зазначено вище - підхід до визначення популізму як до фрагментарної - серед академіків завоював особливе місце, однак не менш важливим є інші два підходи - популізму як дискурсивної практики, та популізму як стилю політичної комунікації.

Інший дослідник популізму - Курт Вейланд - професор техаського університету, що на початку 20 століття у своїх наукових працях наголошував на концептуальній плутанині, яка панує в царині популізму, і

¹³ Mudde C. Populism: A Very Short Introduction / C. Mudde, C. Kaltwasser. – New York: Oxford University Press, 2017. – С. 9–10.

яка є результатом не лише того, що різні вчені наголошують на різних ознаках як на визначальних характеристиках поняття, в особливості гострою вона є через те, що науковці не погоджуються навіть в тому, до якої сфери належить феномен популізму (наприклад, чи є він соціальним, політичним, дискурсивним феноменом)¹⁴. І саме для того, щоб усунути цю суперечність, автор і сам концептуалізує це поняття. Відповідно до Вейланда, популізм найкраще визначається як *політична стратегія*, за допомогою якої популістичний лідер або партія у пошуку як найширшої підтримки населення через пряму, безпосередню та неінституціоналізовану підтримку великої кількості переважно неорганізованих послідовників¹⁵. Неорганізованими вони є через те, що така широка маса населення є дуже неоднорідною, відповідно просувати свої бажання ефективно вони не можуть і тут на арені з'являється лідер, який їх мобілізує, і, відповідно, який є представником їхніх інтересів.

Інша ознака, яка впливає з цієї особливості - це те, що таку непостійність своїх послідовників, досить часто лідер повинен компенсувати високою інтенсивністю тих зв'язків, які він встановлює з виборцями, при цьому зазвичай йому доводиться вдаватись до критики персон які зараз знаходяться при владі, або є його опонентами, і в той же час він має мобілізувати прихильників для певних героїчних місій (наприклад подолати бідність). З іншого боку, самі громадяни теж бажають сформувати почуття приналежності до громади, через прихильність до сильного та харизматичного лідера. Такі заклики формують глибоку особистісну ідентифікацію окремого виборця з популістичним лідером¹⁶. Відповідно, харизматичний лідер, не є обов'язковою умовою, феномену популізму, але

¹⁴ Weyland K. Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics / Kurt Weyland. // Comparative Politics. – 2001. – №34. – С. 1–2, 4.

¹⁵ Там само. – С. 14.

¹⁶ Weyland K. Populism: A Political-Strategic Approach / Kurt Weyland. // The Oxford Handbook of Populism. – 2017. – №1. – С. 1–31.

для мобілізації виборців необхідно створити тісний особистісний зв'язок з лідером, і як правило для цієї функції найкраще підходить саме харизматична особа.

Одним з останніх відомих дослідників популізму є професор Центрального Європейського університету в Угорщині - Такіс С. Паппас. У своїй праці 2012 року під назвою “Виникнення популізму: рамка для аналізу його контексту, механізмів та наслідків”, науковець намагається з'ясувати, що ж обумовлює виникнення та успіх популістських партій в різних країнах. Головна думка Паппаса полягає у тому, що популізм існує там, де “певний політичний підприємець здатний поляризувати політику та створити розкол сформований навколо взаємодії між “народом” та істеблішментом, таким чином формуючи масовий політичний рух”¹⁷, а далі автор продовжує: “популізм - це стратегічна гра для отримання влади, мета цієї гри полягає у тому, щоб шляхом нових соціальних розщеплень перетворити потенційну більшість громадян у реальну”¹⁸. Іншими словами, автор стверджує, що популізм - це стратегія, за якої популіст формує протиставлення між двома групами: меншої - істеблішменту та більшої - не істеблішменту, і останню намагається перетворити у своїх послідовників.

Для цілей нашої роботи важливо те, як саме автор визначає популізм, та якими властивостями наділяє цей феномен. Автор виділяє три причинно-наслідкові механізми, які сприяють виникненню популізму: політизація обурення, формування нових кліважів та інтенсивна політична поляризація. Перший механізм політизація обурення означає глибоке невдоволення владою, яке політична еліта намагається вгамувати, задля утримання існуючої політичної моделі, в той час як саме через це обурення процвітають почуття жертви¹⁹. Другий механізм - формування нових

¹⁷ Pappas T. S. Populism Emergent: A framework for analyzing its contexts, mechanics, and outcomes / Takis S. Pappas. // Robert Schuman Centre for Advanced Studies. – 2012. – №1. – С. 2.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. - С. 8-9.

кліважів означає цілеспрямоване створення нових соціальних ідентичностей - “народу” та “істеблішменту”. Популісти не лише створюють ці ідентичності, вони вдаються також до формування розриву між цими двома групами - “ми” проти “них”. Третій і останній фактор необхідний для виникнення популізму у партії чи в русі - це поляризація. Вона передбачає налаштування обуреного та невдоволеного населення проти привілейованого істеблішменту закладаючи між двома групами антагоністичні настрої дуже високої інтенсивності, які в подальшому загрожують розколом суспільства²⁰. Загалом, автор, як і попередні науковці, у поясненні популізму звертається до вже відомих нам категорій - формування загальної волі народу та антагонізму між тим же народом та елітою. Якісно новим в його дослідженні була згадка про те, що появі популізму має передувати глибоке невдоволення громадян владою. Така передумова є логічною, оскільки без цього почуття невдоволення сформувати антагонізм між групами видається малоймовірною справою.

Інші науковці - бельгійські дослідники - Ян Ягерс і Стефан Валграве - у спільній праці теж поставили собі амбітну мету - створити чітке операціоналізоване визначення популізму, яке би в той же час дозволило піддати його кількісному аналізу. Вчені запропонували тонке визначення популізму, вони розглядають популізм як стиль політичної комунікації акторів, які звертаються до народу у своїй риторичі. Популістами можуть бути як окремі політики, партії, так і представники суспільно-політичних рухів, представники груп інтересів та навіть журналісти²¹. Сам же популізм, автори визначають з посиланням на визначення іншого науковця - Пола Таагартта - відповідно до якого популізм є комунікаційною рамкою, використовуючи яку політичні актори ідентифікують себе з народом, та

²⁰ Там само. - С. 8-13.

²¹ Jagers J. Populism as political communication style An empirical study of political parties' discourse in Belgium / J. Jagers, S. Walgrave. // European Journal of Political Research. – 2007. – №1. – С. 3.

роблять вигляд, що говорять від імені народу. Звертаючись до людей напрямку, популістський стиль комунікації підкреслює суверенітет народу та народну волю. Політичні актори постійно говорять про народ, тож зазвичай вони використовують такі слова як: люди, громадяни, виборці, платники податків, громадськість, населення. Таким чином, популіст демонструє, що його турбують проблеми людей, для народу він “свій”, він/вона не відгороджується від проблем населення²², а його місія полягає в тому, щоб говорити про ці проблеми, а прийшовши до влади - владнати їх.

Пояснюючи популізм як стиль політичної комунікації, дуже важливо внести певну ясність та уточнення до визначення цього терміну. Виходячи з основної характеристики популізму - звернення до народу, основна складність постає в тому, щоб відмежувати даний феномен від націоналізму та нацизму, де звернення до народу практикується так само широко. Так, до прикладу, якщо ми розглянемо промову Адольфа Гітлера в Мюнхені, від 8-мого листопада 1942 року, то побачимо, що слово “народ” ним було вжито аж 40 разів. І, що також є цікавим, він теж використовував риторику протиставлення знедоленого народу, проти “жменьки дуже багатих людей”, які можуть лише “поневолювати народи і прирікати їх на злидні заради власної вигоди”²³. Лише там, де лідери популістської партії ставлять за мету максимізацію голосів, нехтуючи при цьому ідеологічною чистотою партії - ми можемо говорити про явище популізму²⁴. Звичайно, даний критерій не дозволяє нам провести чітке відділення популізму від інших явищ, оскільки рішення про те, чи ставийть той чи інший політик кількість виборців вище, ніж слідування певній ідеології - до великої міри все ж залишається суб’єктивним, оскільки чітких критеріїв визначення цього немає, тож сам

²² Там само. - С. 3-4.

²³ Речь рейхсканцлера А. Гитлера в Мюнхене от 8 ноября 1942 [Електронний ресурс] // Великие властители прошлого. – 2002. – Режим доступа до ресурсу: http://vlastitel.com.ru/hitler/hitler_1942-11-08.html. (дата звернення 20.12.2019). – Назва з екрана.

²⁴ Weyland K. Populism: A Political-Strategic Approach / Kurt Weyland. // The Oxford Handbook of Populism. – 2017. – №1. – С. 3-4.

дослідник має на власний розсуд проаналізувати наскільки ідеологічною є партія/політик.

Після аналізу пропозицій визначення популізму іншими авторами Ягерс і Валглаве прийшли до висновку, що найзручніше аналізувати популізм розмежувавши “тонке” та “товсте” визначення даного феномену. Так, під “тонким” популізмом науковці розуміють, просту стратегію мобілізації, стандартну комунікаційну техніку, для отримання голосів на виборах, яка обов’язково передбачає звернення до народу/громадян і т.д. Дана умова є обов’язковою, тому без риторики звернення до народу - популізм не існує. З іншого боку, “товсте” визначення популізму, крім наведеного вище, передбачає ще дві додаткові умови. Ці умови зазвичай зазначені саме в академічних визначеннях популізму, цими іншими складовими є: антиістеблішменталізм та гомогенність²⁵. Антиістеблішменталізм передбачає гостру критику діючої влади, або опонентів популістської партії, або лідера. В той час як, гомогенізація населення є швидше наслідком основного визначення популізму. Гомогенізація - означає, що популіст, або партія у своїй риториці звертаючись до всього народу - нівелює відмінності між громадянами, зокремами досить рідко зустрічаються в риториці популістів згадки про національні, або сексменшини. Логічно припустити, що таке “замовчування” про меншини є наміреним, оскільки ці питання є контрверсійними, а відтак, підтримка наприклад сексменшим може засуджуватись великою частиною населення, і, як наслідок - зменшити кількість підтримки того чи іншого політичного актора, або партії. Тому, як правило популісти говорять про загальні проблеми, які стосуються майже всіх громадян, тим самим гомогенізуючи населення країни.

²⁵ Там само. - С. 4.

Цікавим тут є те, що два різні дослідники популізму - Мадде та Ягерс - розмежують це поняття на "тонке"(вище це поняття у Мадде було перекладено як "фрагментарне", "тонке" - це дослівний переклад) і "товсте", і в той же час розшифровують ці поняття зовсім по-різному. Так, Мадде виходить з розмірковувань про форму (те, чим же є популізм, де і приходить до висновку про його "неповноцінність" як ідеології), в той час як Ягерс, визначаючи популізм як тонкий - має на увазі його основні характеристики (тобто риторичний фрейм - звернення до народу від його імені).

Ще одне визначення, яке має бути розглянуте в даній роботі - визначення, яке дали класики дискурсивної теорії Лаклау і Муфф, і які після власного аналізу феномену популізму - прийшли до висновку, що популізм є певною формою дискурсу.

Так само як і Мадде, Лаклау звертає увагу на конструювання популістом гострого протиріччя між елітою та народом. "Народ", як і у понятті Мадде - є штучно сконструйованою одиницею, а метод, до якого вдаються популісти при конструюванні цього концепту Лаклау називає - логікою еквівалентності. Відповідно до неї, популіст універсалізує та об'єднує численні індивідуальні вимоги різних верств населення, приходить до спільного знаменника, тобто певної дуже загальної вимоги, яку і просуває у своїй передвиборчій кампанії, і на основі якої об'єднує дуже широку групу населення. Популіст, використовуючи дану логіку еквівалентності - універсалізує свої заклики доходячи до абсурду, і намагається просувати спільний для максимальної кількості населення запит²⁶. Однак не меншої ваги Лаклау надає і антагонізму влади і народу (без якого, відповідно до автора, і не може існувати популізму як такого). Тому, як і у Мадде, партія

²⁶ Laclau E. Populism: what's in a name? / Ernesto Laclau // Ernesto Laclau: Post-Marxism, populism, and critique / ed. by D. Howarth. – New York: Routledge, 2015. – (Routledge Innovators in Political Theory). – С. 155–163.

або політик обов'язково мають виступати проти усталеної владної верхівки, або панівного олігархату²⁷.

Отже, після даного розгляду теоретичного обґрунтування феномену популізму різними авторами - однозначно можна стверджувати одне - після такого різноманіття спроб та такої величезної кількості визначень, які інколи досить суттєво відрізняються одне від одного - дати одне та визнано всіма іншими науковцями визначення популізму не представляється можливим, а спроби концептуалізувати поняття - будуть лише пустою тратою часу. Оскільки навіть якщо нам вдасться знайти "найкраще" визначення популізму - воно все рівно буде: по-перше, суб'єктивно для нас найкращим; по-друге - воно так і залишиться одним з визначень - адже напевно чи всі описані автори вище відмовляться від своїх пояснень популізму на користь якогось одного.

І все ж, відсутність єдиного визначення та консенсу з приводу природи цього феномену - не означає, що він не існує, а наведені на початку факти збільшення поширеності популістських партій та лідерів навпаки ставить перед нами, як перед науковцями, величезний виклик щодо того, в який спосіб ми можемо досліджувати та аналізувати даний феномен.

Моя пропозиція полягає в тому, щоб залишити дискусію про те, чи є та чи інша партія або політик популістською чи ні - натомість визначати ступінь їх популістичності. Як стверджував сам Лаклау - всі партії тією чи іншою мірою є популістичними, оскільки виходячи з самої природи політичної боротьби - конструювання протиріччя між "народом" та певним ворогом (елітою, або емігрантами) - невід'ємна її складова²⁸. Тому нам залишається лише шукати відповіді на питання: "Наскільки певна партія/лідер є популістичною?".

²⁷ Там само. - С. 157-158.

²⁸ Laclau E. Populism: what's in a name? / Ernesto Laclau // Ernesto Laclau: Post-Marxism, populism, and critique / ed. by D. Howarth. – New York: Routledge, 2015. – (Routledge Innovators in Political Theory). – С. 158.

Так, ряд науковців - Карстен Реінман, Торі Алберг, Френк Ессер та інші, у спільній статті “Populist Political Communication. Toward a Model of Its Causes, Forms, and Effects” на основі розподілу популізму на “товстий” та “тонкий” Ягерса і Валглаве, запропонували такий розподіл ступеня популістичності партій/лідерів ²⁹:

1. **Порожній популізм** - передбачає звертання до концепту “народ” (слово “порожній” - можна пояснити тим, що саме поняття є штучно сконструйованим і воно об’єднує хаотичну, не пов’язану між собою величезну групу населення);
2. **Антиелітистський популізм** - наголошує на використанні риторики протиставлення народу проти еліти, або істеблішменту;
3. **Виключаючий (excluding) популізм** - популізм при якому певні групи населення викидаються з поняття “народу”.

Так, якщо в риториці популіста присутні всі три складові - такий популізм називається - **повним/цілковитим популізмом**.

Однак, можна помітити, що наведений вище перелік - більше схожий на типологію популізму, ніж на метод дослідження, оскільки якщо в риториці зустрічається два з трьох складових - такий популізм не є повним, і в той же час його не можна типологізувати (присвоїти одну з назв, оскільки він матиме властивості двох типів).

Розділ 1.2. Концепт звернення до “народу”, як центральна категорія у визначенні популізму.

Зважаючи на те, що конструювання концепту “народу” в риториці популістів, та звертання саме до “народу” - є центральним майже у всіх відомих теоретиків популізму, розгляд цього поняття потребує детальнішого висвітлення.

²⁹ Populist Political Communication. Toward a Model of Its Causes, Forms, and Effects / [C. Reinemann, T. Aalberg, E. Frank та ін.]. // Populist Political Communication in Europe. – 2016. – №1. – С. 4.

Питання полягає в тому, чи може таке поняття бути основою політичного концепту. Оскільки, як до прикладу в своїй роботі зазначив той же Лаклау - в популізмі “народ” - це пустий означник, який може інтерпретуватися багатьма різними способами.

Також не очевидним є відповідь на питання, що саме ми можемо називати зверненням до народу. Загалом, можна виділити декілька способів аналізу та виявлення даного звернення. Перший і найбільш очевидний спосіб - шукати та підраховувати кількість буквального вживання політиками або партіями слова “народ”, та схожих слів, таких як “громадяни”, “суспільство”, “населення”, “люди” та ін. Однак такий спосіб, на жаль не відображає справжню частоту звернення до народу, оскільки таке звернення можна також виразити не прямим згадуванням наведених вище слів, або наприклад просте звертання “ми”, або “нас” теж може стосуватись ототожнення політиком себе з народом, тому аналіз має бути дещо більш складним. Так, до прикладу, ті ж Ягерс і Валглаве у своїй статті теж досліджували риторику популістів, свою увагу вони зосередили на аналізі дискурсу, який продукувала ультраправа бельгійська партія - Фламандський блок. Самі ж звернення автори поділили на прямі та заклики які не прямо натякають на звернення до “волі народу”. Під прямими закликами автори розуміли такі слова - виборці, люди, споживачі, а от згадка про “громадську думку”, “політичну участь” та (навіть) “демократію” - автори зараховували до непрямої згадки народу в риториці³⁰.

Інша дослідниця популізму - Мірджам Кранмер більш комплексно підійшла до аналізу промов популістських політичних акторів. У своїй статті пані Кранмер аналізує виступи політиків у парламенті Швейцарії та щотижневому швейцарському ток-шоу “Арена”. Дане ток-шоу є

³⁰ Jagers J. Populism as political communication style An empirical study of political parties' discourse in Belgium / J. Jagers, S. Walgrave. // European Journal of Political Research. – 2007. – №1. – С. 15-16.

популярною програмою у Швейцарії куди запрошують різних політиків та політичних експертів, де останні спілкуються та дискутують між собою на предмет певної заданої теми. Так, Кранмер визнає в риториці звернення до народу, як випадок популізму в трьох випадках³¹:

- коли політики явно представляють себе захисниками народу (в цілому) або конкретних соціальних груп (що авторка назвала *адвокатуванням*)
- коли вони наголошують на важливості сприйняття та реагування тому, що називають “волею народу” (*підзвітність*)
- коли використовують “народ” для легітимації певних закликів, наприклад стверджуючи: “люди дають свою згоду на...” (*легітимація*).

В основі самого терміну “популізм” лежить латинське слово *populus*, яке в перекладі означає народ. Від того стає зрозумілим і важливість концепту для пояснення суті популізму. Термін “народ” має три основні значення: народ як суверен, народ як нація та народ як “прості люди” на відміну від правлячої еліти³². Інша дослідниця популізму - Надія Урбаніті, в своїй книзі запропонувала свою диференціацію цього поняття. Відповідно до авторки, народ може використовуватись в трьох значеннях³³:

- як колективний суверен, який діє як єдине ціле, і від імені якого приймаються та застосовуються закони;
- соціоісторична асоціація, яка проживає на певній території і іноді ототожнюється з нацією;
- політичний колектив або виборчий округ, який заявляє і домагається політичного агентства шляхом руху думок, партій та представників.

³¹ Cranmer M. Populist Communication and Publicity: An Empirical Study of Contextual Differences in Switzerland / Mirjam Cranmer. // Swiss Political Science Review. – 2011. – №17(3). – С. 286–307.

³² Canovan M. Populism for political theorists? / Margaret Canovan. // Journal of Political Ideologies. – 2004. – №9(3). – С. 247-248.

³³ Urbinati N. Me the people : how populism transforms democracy / Nadia Urbinati. – London: Harvard University Press, 2019. – (First printing). – С. – 78.

Цікавим тут є те, що в англійській мові слово народ і слово популізм є дещо схожими і співзвучними, оскільки народ англійською буде “people”, в той час як в українській мові найближчим до слова “популізм” по звучанню є слово - популярний. Від цього, можна припустити, і походить те пояснення популізму, яке часто використовують сьогодні в вітчизняних засобах масової інформації. Популізм в ЗМІ - це використання політичними акторами лозунгів та закликів, які є найбільш популярними серед населення. Також важливо підкреслити, що політики проголошують не лише ті рішення проблеми, прихильниками якої є переважна частина населення, ЗМІ підкреслюють іншу особливість популізму - ці рішення також мають бути найпростішими, або навіть примітивними, а від того - хибними. Іншою, не менш важливою характеристикою популізму, якої притримуються різні українські видання - є невиконання запропонованих в ході передвиборчої кампанії рішень політиками, в разі якщо останні перемагають на виборах, або отримують певні владні повноваження. Підтвердженням цього може слугувати коментар аналітика Українського інституту майбутнього Ігара Тишкевича, який стверджує, що “популізм – це насамперед стверджувати, що проблеми або вирішуватимуться самі собою або за допомогою одного *простого* рішення, замість того, щоб зображувати поступовий алгоритм дій”³⁴. Таке визначення було взято за основу в статті Михайла Штекеля “Популізм у світі і вибори. У чому особливості популізму в Україні?”, для українського інформаційного сайту Радіо Свобода.

Звичайно, стверджувати, що визначення, яке циркулюється в ЗМІ є хибним однозначно стверджувати не можна. В деяких випадках можливо простежити причинно-наслідковий зв'язок між існуванням наукових

³⁴ Штекель М. Популізм у світі і вибори. У чому особливості популізму в Україні? [Електронний ресурс] / Михайло Штекель // Радіо Свобода. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29759648.html>. (дата звернення 20.01.2020). – Назва з екрана.

визначень та пояснень феномену популізму, та формуванням уявлення про нього в ЗМІ, про що йтиметься далі.

Так, простежити певну паралель можна з визначенням популізму Курта Вейланда. Автор, як вже зазначалось вище, стверджує, що популізм - політична стратегія, за допомогою якої політик шукає або здійснює державну владу, спираючись на пряму, безпосередньо, неінституціоналізовану підтримку великої кількості переважно неорганізованих послідовників³⁵. Паралель полягає в тому, що ці два розуміння популізму не перетинаються, але і не суперечать один одному. Популізм як політична стратегія - досліджує не саму риторику, яку продукують політичні актори, тут скоріше увага фокусується на тому, як та у якій формі ця риторика представляється її головній аудиторії - виборцям. Основною ознакою популізму тут є персоналістичний прямий зв'язок між політичним лідером та народом. До прикладу це може бути формат особистих зустрічей політика з якомога більшою кількістю населення, але встановлення прямого контакту з виборцями через соціальні мережі - Твіттер або Фейсбук, тощо. В той час як ЗМІ наголошують саме на певному стилі риторики - зверненні до простих рішень проблеми. Тобто якщо політик представляє прості рішення всіх проблем в країні через персоналістську пряму комунікацію з широкою неогранізованою групою населення - ми можемо спостерігати популізм і у розумінні цього терміну засобами масової інформації і в розумінні науковому - популізм, як стратегії комунікації.

Однак, як знову ж таки було продемонстровано раніше, якщо ми говоримо про популізм як стиль комунікації, тобто про наповнення самої риторики - визначення ЗМІ та визначення науковців пояснюють одне і те ж дещо по-різному. Для популізму, як політичної комунікації за Тагартом та

³⁵ Weyland K. Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics / Kurt Weyland. // Comparative Politics. – 2001. – №34. – С. 1–2, 4.

Яггерса, як говорили раніше, головне - це представлення своїх закликів від імені народу³⁶. Порівнюючи ці два визначення знову ж таки можна помітити, що наріжної суперечності між ними немає, і їх теж можна поєднати. Якщо політик представляє прості рішення кризи в країні так, ніби це воля народу - тут популізм є і у значенні, поширеному в ЗМІ і у визначенні популізму як політичної комунікації.

Більш серйозну суперечність ми спостерігаємо беручи за основу ідеологічне визначення Каса Мадде. Автор стверджує, що при популізмі окрім волі народу, в ідеях політичного актора також обов'язково присутня риторика розділення "чистого народу" проти "корумпованої еліти"³⁷. Тож як ми можемо бачити поєднання розуміння популізму ЗМІ та ідеологічного визначення популізму є дещо проблематичним, адже в риториці мають бути і пропозиція простого рішення проблеми і протиставлення народу та естеблішменту. Очевидно, встановити логічний зв'язок між двома розуміннями є складною задачею.

Як ми змогли побачити наукові визначення "популізму" та визначення популізму, яке прийнято брати за основу українськими засобами масової інформації - досить сильно відрізняються між собою. Визначення популізму як політичної стратегії та популізму як політичної комунікації - не суперечать один одному. Можна припустити, що представляючи свої ідеї як волю народу, в намаганні сподобатись якомога більшій частині населення політичні актори, справді, як правило пропонують примітивні рішення складним кризам та проблемама, однак таке твердження немає наукового підтвердження, тому стверджувати, що прості рішення проблеми - теж є науковим визначенням не можна. З іншого боку, логічного зв'язку між пропозицією простих рішень та формуванням риторики

³⁶ Jagers J. Populism as political communication style An empirical study of political parties' discourse in Belgium / J. Jagers, S. Walgrave. // European Journal of Political Research. – 2007. – №1. – С. 3-4.

³⁷ Mudde C. Vox populi or vox masculini? Populism and gender in Northern Europe and South America / C. Mudde, R. C. Kaltwasser. // Journal Patterns of Prejudice. – 2015. – №49. – С. 3.

протиставлення народу елітам немає, тому ці два розуміння непок'єднані, а тому причинно-наслідкового зв'язку між науковим визначенням та виникненням уявлення про популізм у ЗМІ немає.

1.3. Анти-істеблішменталізм, гомогенізація населення та інші визначальні риси популізму.

Як вже було зазначено вище - широке непорозуміння серед науковців з приводу визначення феномену популізму виникло через те, що кожен з них пропонує свої визначальні риси популізму, тому доцільно буде розглянути їх детальніше.

Другою визначальною рисою популізму можна назвати - наявність анти-істеблішментської риторики у партії або політика. Основу анти-істеблішментської риторики складають заклики, в яких політичні актори звертають увагу народу на проблему того, що владна еліта не бажає, або не здатна представляти інтереси громадян певної країни. Політики залучаються підтримкою населення через вибудовування дискурсу, в якому сама ця партія/політик разом з народом протистоять всій владній верхівці. Це поняття є центральним у визначенні популізму Мадде і Кальтвассера і було описано вище, тому ми не будемо описувати це знову, однак не згадати таку важливу категорію було неможливо.

Інша ознака популізму - гомогенізація народу - є наслідком формування дискурсу “ми проти них” політиками. Коли політичний актор каже “ми”, він не диференціює людей за гендером, віросповіданням, звичаями і т.д., “ми” для нього - це сукупність всіх громадян даної країни, які вірять в єдину систему цінностей, яка в свою чергу повністю протилежна цінностям провладної еліти. І в цьому, власне, і полягає головна загроза демократії з боку популізму, про яку так багато говорять. Загроза ця навіть не саме демократії в її широкому сенсі, це загроза ліберальній (або конституційній) демократії. Популізм - це ворог плюралізму, оскільки існування єдиного

народу в розумінні популізму не враховує всієї тієї різноманітності громадян певної країни³⁸. Відповідно, інтереси людей, які є представниками меншин до уваги не беруться. Більше того, після приходу до влади популісти схильні також і діяти так, ніби народ - це одна гомогенна одиниця. Плюралізм тут приноситься в жертву задля боротьби з серйозним ворогом - елітою.

Іншою особливістю, про яку говорять деякі науковці, є аутсайдерська позиція по відношенню до політики з боку політичної партії чи політика. Американський політолог, професор Університету Мері Вашингтон Робер Барр називає аутсайдерську позицію другою з трьох ознак популізму (перша для нього - це анти-істеблішменталізм). Автор стверджує, що для того щоб концептуалізувати поняття аутсайдера - його треба розуміти як досвід політичного діяча/партії по відношенню до партійної системи³⁹. Така партія не обов'язково має бути новою партією, головне - її статус відповідно до партій при владі. Такі аутсайдери не обов'язково мають використовувати анти-істеблішменталістську риторичку, вони можуть використовувати і інші методи залучення підтримки, і в той же час аутсайдери досить часто користуються своєю не причетністю до політики і вдаються до антиелітарного дискурсу, через що часто використання анти-істеблішменталістської риторички та аутсайдерська позиція по відношенню до партійної системи науковцями не розмежовується. Барр наголошує, що останнє не залежить від того, що саме каже політик/партія і як він себе позиціонує, аутсайдерський статус - визначається лише його місцерозташуванням на політичній арені⁴⁰.

³⁸ Galston W. The Populist Challenge to Liberal Democracy / William A. Galston. // Journal of Democracy. – 2018. – №2(29). – С. 11-13.

³⁹ Barr R. Populists, Outsiders and Anti-Establishment Politics / Robert R. Barr. // SAGE Publications. – 2009. – №1(15). – С. 33.

⁴⁰ Там само. – С. 33-34.

Феномен “аутсайдерів” та “антиістеблішменталістів” ще наприкінці минулого століття досліджував Чарльз Кенней. Науковець так само як і Барр стверджує, що антипартійність визначається дискурсом, тобто, якщо в дискурсі партії привілеює відсторонення від існуючих партій та інколи від партійності взагалі, з іншого боку “аутсайдері” - ті політики, які “стали політично видатними поза національної партійної системи, в той час як “інсайдері” навпаки - це політики, які отримали політичну популярність будучи членом партійної системи, цей термін включає також тих, хто покинув свою партію з метою створення нової”⁴¹. Ці два визначення можна аналізувати через часовий вимір: дискурси політиків можуть змінюватись, а тому політик який раніше мав антиполітичні настрої може їх замінити на толерантні до політики і політиків, і навпаки. В той час, як політиків класифікують як аутсайдерів чи інсайдерів лише зважаючи на їхнє становище відносно партійної системи: ті, хто раніше був аутсайдером - згодом прийшовши до влади можуть вважатися інсайдерами⁴².

Такіс Паппас - дослідник популізму про якого ми вже згадували вище, говорячи про аутсайдерів, як про категорію в популізмі звертає увагу на те, що крім людей, які мали досвід у політиці, та тих, хто такого досвіду немає є ще категорія людей яких не можна однозначно причислити ні до одних ні до інших. Такими людьми є до прикладу люди, які були членами партії, не були в парламенті, а згодом покинули її ставлячи під питання її ідеї та цінності, також до цієї категорії відносяться діти політиків, які стають політично відомими завдяки своїм батькам-політикам (які в свою чергу є представниками політичного істеблішменту). Паппас пропонує таких

⁴¹ Kenney C. D. Outsider and Anti-Party Politicians in Power: New Conceptual Strategies and Empirical Evidence from Peru / Charles D. Kenney. // SAGE Publications. – 1998. – №4(1). – С. 59.

⁴² Там само.

аутсайдерів, які правдоподібно відстоюють антиістеблішментські погляди також враховувати як “аутсайдерів”⁴³.

Ще однією ознакою популізму за Куртом Вейландом є встановлення персоналістичного прямого зв'язку між виборцями та політиком (який найімовірніше є харизматичним лідером). Відповідно, замість того, щоб просувати ідеї партії традиційним шляхом, тобто через партійні організації та осередки, харизматичний політичний лідер оминає таке посередництво, і натомість, встановлює прямий контакт з виборцями⁴⁴. Такими прямими контактами в основному є безпосередні зустрічі політиків зі своїми послідовниками, однак також прямим зв'язком є спілкування політичного актора з населенням через соціальні мережі. Прикладом тут можуть слугувати контroversійні дописи Президента Сполучених Штатів Америки Дональда Трампа в соціальній мережі - Твіттер, які він продовжив і після перемоги на виборах. Саме тому, часто підтримка, якою залучаються харизматичні лідери, є не підтримкою партії, - це особисті послідовники конкретного політичного актора, а тому, перемога на виборах залежить від його харизматичних здібностей, які він і демонструє на зустрічах з населенням.

Іншою, не менш поширеною серед науковців, та не менш важливою ознакою популізму - є звернення політичного актора до інструментів прямої демократії - народних зборів та референдумів. Така риса є наслідком попередніх вище наведених ознак. Так, до прикладу, якщо політичний актор критикує владну верхівку за те, що останні не представляють належним чином інтереси народу, натомість він пропонує вирішення проблеми ігнорування народу, де питання суспільного та державного життя будуть вирішуватись напряду народом, а такі рішення ігнорувати очевидно

⁴³ Kenney C. D. Outsider and Anti-Party Politicians in Power: New Conceptual Strategies and Empirical Evidence from Peru / Charles D. Kenney. // SAGE Publications. – 1998. – №4(1). – С. 7.

⁴⁴ Weyland K. When Democracy Trumps Populism: European and Latin American Lessons for the United States / K. Weyland, R. Madrid. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019. – С. 9-11.

набагато важче. Досить цікаво таку ознаку прокоментував Пол Таагарт. Науковець стверджує, що спирання популістів на нові форми волевиявлення населення не є заклик до більш представницької демократії, це швидше демонстрація необхідності в кращому управлінні державою⁴⁵.

1.4. Метод визначення ступеня популістичності політичних партій на основі виокремлених атрибутів феномену.

Отже, на основі вищенаведеного огляду наукових доробків в області популізму ми виділили дворівневий метод визначення ступеня популістичності політичної партії/актора.

Перший рівень полягатиме в тому, щоб визначити, чи використовує політик/партія в своїй риториці категорію звернення до народу використовує у одній з цих форм: адвокатування, підзвітність та легітимація, які запропонувала Марія Кранмер.

- **адвокатування** - означає, що політичний актор говорить від імені народу;
- **підзвітність** говорить про те, що політик акцентує увагу на тому, що голос людей залишається не почутим;
- **легітимація** - це дещо схоже на адвокатування, однак саме легітимація потрібна для того, щоб звернути увагу, що народ саме схвалює або погоджується з тою чи іншою ініціативою.

Концепція звернення до народу у визначенні популізму є центральною, тобто, якщо аналіз риторики покаже, що політик не використовує цю категорію в вищенаведених формах - його не можна назвати популістом. Саме ця категорія - обрана з двох причин: по-перше звернення до народу -

⁴⁵ Taggart P. Populism and the Pathology of Representative Politics / Paul Taggart. // Democracies and the Populist Challenge. – 2002. – №1. – С. 67.

найчастіше зустрічається серед науковців, які досліджують феномен популізму; інша причина обумовлена етимологією слова “популізм”, оскільки це слово походить від латинського іменника *populus*, що в перекладі означає народ.

Другий рівень методу полягає у визначенні чи характерні для риторики політичного актора інші 5 маркерів популізму, які ми виокремили. Такими маркерами є:

- **анти-істеблішментська риторика** політичного актора, цей атрибут серед науковців зустрічається майже так само часто як і концепт звернення до народу, він полягає в формуванні образу еліти як корумпованої одиниці, яка розпоряджається наданою народом владою виключно на власну користь.
- інша характеристика - **гомогенізація народу**, до такої риторики політики вдаються тому, що побороти нечесну еліту може лише якнайбільша кількість людей, тому вони не поділяють народ на соціальні групи, уникаючи або навіть демонізуючи їх;
- стиль комунікації, за якого політичний актор встановлює **прямий персоналістичний зв'язок** з електоратом;
- звернення політиків до інструментів **прямої демократії** - для того щоб більше не допустити ситуації, коли обрані представники ігнорують волю народу;
- останній маркер - **аутсайдерська позиція** партії/політика по відношенню до політичної системи, позиція залежить не від того, що каже даний актор, а від наявності, або відсутності досвіду на політичній арені.

Оскільки поведінка або риторика партії по кожному з вищезазначених маркерів - може варіюватись у ступені - доречно буде присвоїти кожному атрибуту цифровий знак відповідно до його важливості для визначення

феномену, і на основі суми знаків - визначати наскільки та чи інша партія є популістичною.

Ягерс і Валглаве стверджували, що звертання до народу є ключовим для популізму, без цього популізм просто не має права називатись популізмом - тому використання концепції народу - 11 балів. Інші складові по значимості для визначення популізму можна прирівняти один до одного, тому вони кожен з них оцінюватиметься в 2 бали. Тобто партія, в риториці якою можна зустріти всі атрибути феномену популізму в повній мірі - набиратиме 21 бал.

Розшифрування ступеня популістичності наведене у таблиці 1.

Таблиця 1

Набраний бал	Пояснення (ступінь популістичності)
19 - 21	Повний популізм
13 - 18	Частковий популізм
11	Порожній популізм
1 - 10	Присутні деякі ознаки популізму, однак популістичним актор/партія не є

Відповідно, якщо після аналізу до прикладу промови кандидата в президенти ми побачили, що останній звертається до народу в одній з форм, що запропонувала Кранмер - це є ознакою вдавання до порожнього популізму, якщо на додачу він гомогенізує народ - він є частковим популістом, демонізуючи при цьому нинішню владу, просуваючи ідею проведення референдумів, проводячи особисті зустрічі з прихильниками та будучи політиком, що раніше не був при владі - він є представником феномену повного популізму.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ТА ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ІТАЛІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ “РУХ П’ЯТИ ЗІРОК”.

Для того, щоб повною мірою зрозуміти чому партія та її лідер просували ті чи інші ідеї, як, та чому вони змінювались, а також для того, щоб прослідкувати схожість української партії “Слуга народу” та італійської партії “Рух п’яти зірок”, в першу чергу потрібно коротко розглянути історію становлення останньої.

2.1. Беппе Грілло - харизматичний лідер Руху, етапи становлення партії.

4-того жовтня 2004 року в італійському місті Генуя було проголошено створення “Руху п’яти зірок”, всього за чотири роки Руху вдалось стати однією з найсильніших партій Італії. Так, на перших для Руху виборах, які відбулись в 2013 році, нікому раніше невідома партія отримала 25,56 % підтримки населення, і стала третьою політичною силою в країні⁴⁶. На наступних виборах 2018 року Рух п’яти зірок стала найбільшою партією в італійському парламенті, набравши 32,5% голосів⁴⁷.

Однак, все ж історія започаткування Руху бере свій початок набагато раніше, а успіх партії цілковита заслуга її засновника - Джузеппе Грілло. Беппе Грілло, як прийнято називати політика, народився в місті Генуя (де і був заснований Рух), політик не отримав вищої освіти, а з 1970-х років починає вести ряд передач на телебаченні, починаючи з 1990-х років Грілло повертається до висміювання та сатиричного обговорення політичного

⁴⁶ Нестеров А. Г. Движение пяти звезд как феномен «протестной партии» в Италии XXI века / А. Г. Нестеров, М. С. Джаяни // Научный диалог. — 2016. — № 11 (59). — С. 291— 292.

⁴⁷ Павлюк О. Глава итальянской популистской партии «Движение пяти звезд» ушел с должности [Електронний ресурс] / Олег Павлюк // Результати пошуку Результати веб-пошуку з посиланнями на сайти Громадське телебачення. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://hromadske.ua/ru/posts/glava-italyanskoj-populistskoj-partii-dvizhenie-pyati-zvezd-ushel-s-dolzhnosti>. (дата звернення 04.02.2020). – Назва з екрана.

життя Італії⁴⁸. В 2005 році Грілло, разом з Джанроберто Касаледжо, італійським підприємцем та політичним діячем, який вважається співзасновником Руху п'яти зірок - заснували спільну онлайн платформу - блог, в якому Грілло продовжив свою анти-політичну риторику, разом з висміюванням політичних акторів Італії. Ця платформа символізувала, за словами її творців, новий та старий світ. Старим світом вони називали партійну демократію, партизанську політику та політичне представництво, новий світ виступав за горизонтальне управління державою громадянами через інтернет, без будь-яких посередників⁴⁹.

Досить поширеною є думка про те, що Джанроберто Касаледжо не просто співзасновник партії, а насправді є ідейним засновником та “мозком” партії. Такі припущення є наслідком двох факторів: по-перше, з самого першого дня існування блогу активність його оновлення та якість наповнення повідомлень однозначно вказує на те, що це робота не однієї людини, а групи людей - команди, яка була сформована Касаледжо зі спеціалістів його ІТ-компанії «Казаледжо Ассочіати» (Casaleggio Associati); по-друге, Джанроберто є співавтором разом з Беппе Грілло декількох книг, таких як “Грілло завжди співає на заході сонця” (Il Grillo canta sempre al tramonto) та “Ми воюємо: за нову політику” (Siamo in guerra: per la nuova politica)⁵⁰. Якщо ідейником партії Рух п'яти зірок справді є Касаледжо, з його точки зору Грілло - є ідеальним кандидатом на висловлення його ідей та завоювання прихильності публіки. Так як Беппе є колишнім актором-коміком, йому, як коміку, дозволено висловлювати свої думки та

⁴⁸ Маслова Е. А. Евроскептицизм и популизм в Италии: пример «Движения пяти звезд» / Елена Александровна Маслова. // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2017. – №1(10). – С. 149.

⁴⁹ Urbinati N. The Italian Five Star Movement for foreigners [Електронний ресурс] / Nadia Urbinati // La rivista il Mulino. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: https://www.rivistailmulino.it/news/newsitem/index/Item/News:NEWS_ITEM:4272. (дата звернення 07.02.2020). – Назва з екрана.

⁵⁰ Иликова Л. Э. “Движение пяти звёзд”: из блога в правительство италии / Лилия Эрнстовна Иликова. // Современная Европа. – 2019. – №4. – С. 132.

висміювати інших політиків в більш гострій формі, ніж це може собі дозволити інший більш “серйозний” політичний лідер.⁵¹

Днем, коли Рух почав своє існування не лише віртуально, а і реально - називають 8 вересня 2007 року. Саме в цей день відбувся мітинг на чолі з Джузеппе Грілло, під назвою “V-Day”, де “V” - означає нецензурне слово італійською мовою. На цьому мітингу стендап-комік-політик просував дві головні ідеї: по-перше Грілло ініціював збір підписів на підтримку ініціативи під назвою “Чистий парламент”, де головною ідеєю було “очищення” парламенту від політиків, які в парламенті перебували вже більше ніж два терміни, а також від тих, хто мав судимість (на той момент в італійському парламенті таких людей було 25); по-друге, Джузеппе виступав за те, щоб народ “робив політику кожного дня”, на його думку партійна система як така не здатна забезпечити належне волевиявлення народу, а тому необхідно віддати прийняття важливих рішень народу, громадянам країни та рухам⁵². Цікаво, що з початку існування Руху п’яти зірок Грілло наголошував на тому, що Рух є саме рухом, а не партією, оскільки останні викривлюють волевиявлення народу і є наслідком системи представницької демократії, а представницька демократія сама по собі і була головним об’єктом критики з боку політика.

І все ж, Грілло розумів, що рух сам по собі, на тому етапі і в тій формі існування не здатний був впливати на прийняття управлінських рішень, а тому, для того щоб змінити процедуру прийняття рішень в державі, Руху самому потрібно було отримати владу, а це можливо було лише шляхом перетворення Руху п’яти зірок в партію, з подальшою його інституалізацією.

⁵¹ Там само.

⁵² Grillo: «I partiti non hanno capito niente» [Електронний ресурс] // Corriere della Sera. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: https://www.corriere.it/Primo_Piano/Politica/2007/09_Settembre/08/grillo_v_day.shtml?refresh_ce-cp. (дата звернення 07.02.2020). – Назва з екрана.

Почати варто з того, що оскільки Грілло з самого початку був противником ідеї створення партії - організаційна структура Руху п'яти зірок перед участю в їх перших національних парламентських виборах не відповідає класичній партійній структурі.

Через півтора роки зі створення блогу (блог був створений у Січні 2005 року) на його сторінці з'явилась пропозиція від Беппе об'єднуватись на місцевому рівні, знову ж таки базі інтернет сайту під назвою meetup. Даний сайт до 2006 року, зокрема, був відомий тим, що у 2002 році ним у своїй передвиборчій кампанії користувався кандидат від Демократичної партії США - Говард Дін⁵³. За допомогою сайту meetup прихильники Руху створювали місцеві активістські групи, які помилково асоціюються з анти-елітарною політикою та Беппе Грілло, насправді ж ці групи створювались на основі локальних проблем певної місцевості. В результаті вийшла дворівнева організаційна система - на першому центральному рівні існував блог Беппе Грілло, тут можна було спостерігати використання складних та сучасних на той час технологій, наявність високого професіоналізму, та потужний політичний маркетинг; на другому периферійному рівні знаходились групи, які називали себе "друзями Беппе Грілло" та складали кістяк організації⁵⁴.

Вже в Січні 2013 року налічувалось 708 meetup груп в 574 країнах, а через віртуальний характер цих груп-зустрічей вони існували в 13 містах по всьому світу, однак звичайно ж переважна більшість з них існували в межах італійських міст⁵⁵.

⁵³ Sifry M. From Howard Dean to the tea party: The power of Meetup.com [Електронний ресурс] / Micah Sifry // CNN. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://edition.cnn.com/2011/11/07/tech/web/meetup-2012-campaign-sifry/index.html>. (дата звернення 09.02.2020). – Назва з екрана.

⁵⁴ Bordignon F. Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics / F. Bordignon, L. Ceccarini. // South European Society and Politics. – 2013. – №1. – С. 11.

⁵⁵ Там само. - С. 12.

Загалом, історію становлення партії “Рух п’яти зірок” поділяють на чотири фази⁵⁶:

1. латентна фаза (2005 - 2007 рр.);
2. фаза видимості (2007 - 2008 рр.);
3. входження на виборчу арену (2008 - 2011 рр.);
4. виборчий бум та інституалізація (2012 - до сьогодні).

Перша фаза - латентності - бере свій початок зі створення в Січні 2005 року блогу Беппе Грілло та мітап-груп, які називали себе “друзі Беппе Грілло”, де останній поступово відступає від своєї ролі комедіанта та набуває статусу політичного підприємця. Ця фаза характеризується також тим, що висвітлення руху в медіа є дуже низькою, а послідовники руху - це вузьке коло осіб, які спілкуються у формі онлайн дискусій на платформі⁵⁷.

Друга фаза зробила рух “видимим”, про нього почали говорити на національному рівні. Цьому зокрема слугувала організація через інтернет двох масових заходів, в яких взяли участь сотні тисяч людей. Обидві події мали назву V-день, перша відбулась в 2007 році і була спрямована проти політичного істеблішменту Італії, інша в 2008, тут послідовники Грілло виступали проти журналістів та медіа цензури⁵⁸.

Третя фаза частково є наслідком останньої фази, оскільки на обох V-днях присутні підкріплювали свої ініціативи збором підписів, які в подальшому були повністю проігноровані владою, а заважаючи на те, що кількість присутніх вимірювалась в тисячах, невдоволення тільки зростало. І, як наслідок, послідовники руху отримали підтримку ідеї, з боку Грілло брати участь у місцевих виборах. В тих регіонах, де мітап групи були найбільш організованими та налічували найбільшу кількість учасників -

⁵⁶ Mosca L. The Five Star Movement: Exception or Vanguard in Europe? / Lorenzo Mosca. // The International Spectator. – 2013. – №49. – С. 6 - 9..

⁵⁷ Там само. – С. 6.

⁵⁸ Mejsstrik M. Five Star Movement: Grassroot Movement or an Institutionalized Party? / Martin Mejsstrik. // European Consortium for Political Research. – 2017. – №1. – С. 3.

послідовники змогли сформувати виборчий список та конкурувати на виборах. Загалом успіх Рух по всій Італії не був високим, відносним успіхом увінчались вибори в Північних регіонах країни, в той час як в Центральній та Південній частині країни “Рух п’яти зірок” був представлений на дуже низькому рівні⁵⁹.

Загалом, регіональний розподіл мітап груп є досить цікавим та заслуговує на детальніший розгляд, оскільки в різні фази розвитку партії, цей розподіл разюче змінювався від регіону до регіону. Протягом перших двох фаз мітап групи Руху п’яти зірок, як вже було зазначено вище - в основному концентрувались в Північних та Північно-центральних регіонах, які відповідали тим територіям, на яких Рух отримав найбільшу кількість голосів. Однак, після місцевих виборів у Травні 2012 року, ця статистика зазнала значних змін. Оскільки майже половина нових мітап груп Руху п’яти зірок, що сформувались після Травня 2012 - були сформовані в Південних регіонах, де до цього, як на організаційному рівні так і на рівні електорального успіху партія була найслабшою. Цьому до великої міри сприяв тур по Сицилії Беппе Грілло, який, той здійснив у Жовтні 2012 року, напередодні регіональних виборів. Він дозволив зменшити такий суттєвий розрив між підтримкою політика на Півночі та на Півдні Італії та сприяв формуванню нових груп прихильників партії⁶⁰.

Інша, не менш важлива подія для Руху в цій фазі полягала в тому, що в 2009 році Беппе Грілло заявив, що буде брати участь у праймеріз та змагатиметься за посаду секретаря Демократичної партії, однак остання не прийняла його кандидатури. Тож пізніше, 10 Жовтня Грілло вирішив перетворити Рух в партію, а згодом був затверджений статут партії, який мав назву “Не-статут” (non-statute), в якому чітко було вказано, що Грілло є

⁵⁹ Tronconi F. The Italian Regional Elections of March 2010. Continuity and a Few Surprises / Filippo Tronconi. // *Regional & Federal Studies*. – 2011. – №20(4-5). – С. 584.

⁶⁰ Mosca L. A Year of Social Movements in Italy: From the “No TAVs” to the Five Star Movement / Lorenzo Mosca. // *Italian Politics*. – 2013. – №28. – С. 280.

єдиним власником логотипу та назви партії (детальніше про Не-статут буде йти далі).

Четверта фаза - і є фазою інституалізації партії. Так, вже з наступних місцевих виборів в 2012 році стало зрозумілим, що популярність партії стрімко зростає. Сама ж інституалізація почалась після перших для Руху парламентських виборів, на яких партія посіла третє місце. Зокрема, цей період (саме після 2013 року) характеризується зростанням напруги між лідером партії Бeppe Грілло та іншими обраними до парламенту представниками “Руху п’яти зірок”. В основному цю напругу породжував суперечливий статус самого Грілло, оскільки останній обраним до парламенту не був⁶¹ (в 1980 році Грілло потрапив у аварію в результаті якої, померло троє людей, а сам політик був визнаний винним у їх вбивстві, тобто мав судимість, проти чого сам же в своїх закликах виступав).

Так, говорячи про напругу між парламентарями Руху п’яти зірок та їх лідером Бeppe Грілло, можна назвати декілька конкретних випадків, які дуже яскраво її демонструють. Почати варто з того, що Грілло є величезним прихильником прямої демократії. Найяскравіше таку фанатичну прихильність прямій демократії можна побачити у відео, яке було опубліковано на сторінці “YouTube” в 2008 році Casaleggio Associati під назвою Гайя. В цьому досить суперечливому відео йдеться про утворення держави під назвою Гайя. Починається воно з короткого опису подій, центральним та вирішальним в яких, було використання однією або кількома особами поширення через медіа інформації та через різні канали зв’язку з суспільством (індивідуальні листи/радіо/телебачення(у випадку з Адольфом Гітлером)). В результаті використання таких каналів зв’язку ці особи визначали майбутній розвиток подій маніпулюючи населенням. Сьогодні ж, ми можемо спостерігати ситуацію, коли масонські, релігійні та

⁶¹ Mosca L. The Five Star Movement: Exception or Vanguard in Europe? / Lorenzo Mosca. // The International Spectator. – 2013. – №49. – С. 8-9.

фінансові групи контролюють 3 ключові для суспільства категорії - знання, організації та засоби комунікації, але сьогодні ми можемо змінити ситуацію за допомогою такої рушійної сили як інтернет, контролювати яку їм несила. В другій частині даного відео йдеться про можливий розвиток майбутнього, в якому світ буде поділений на два великі блоки: перший - Захід збереже пряму демократію та вільний доступ до мережі інтернет, в той час як Східні країни, такі як Росія та Китай, стануть диктатурами з жорстким контролем медійних засобів, між цими двома блоками розв'яжеться війна, що триватиме 20 років, в результаті якої популяція всієї планети зменшиться до 1 мільярда осіб. Захід все ж отримає перемогу в цій війні, що знаменує тріумф демократії, яка здійснюватиметься через Інтернет. Одразу по закінченню війни по всьому світу почнуть утворюватись організації, які би створювались на основі місцевих проблем, згодом кожен мав би електонну ідентичність і вже в 2054 році пройдуть перші всесвітні вибори, які ознаменують створення всесвітньої держави під назвою Гайя⁶².

Це відео було покликане продемонструвати важливість свободи комунікацій та використання незалежної на думку Грілло та Каледжо мережі інтернет. Всі події, які були описані у другій частині є вигаданими, і в такій гіпертрофованій формі демонструють, що утворення утопічного суспільства, де максимально ефективно співіснування людей можливе лише через створення суспільних організацій, а інструментом створення такого суспільства може стати лише мережа інтернет, яка дозволить вмиць і безперешкодно обмінюватись інформацією. Це до певної міри форма маніпуляції людською свідомістю, де головна думка, яку дуже переконливо нав'язують Грілло і Касаледжо - лише суспільний рух (яким і є їхня організація) та пряма демократія (ідея якої є центральною в риторичі яку

⁶² Gaia - The future of politics [Електронний ресурс] // Casaleggio Associati. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=sV8MwBXmewU>. (дата звернення 13.03.2020). – Назва з екрана.

вони продукують) - єдиний правильний шлях розвитку суспільства, а саме за це і бореться “Рух п’яти зірок”.

Повертаючись до теми прямої демократії, спочатку головним способом спілкування та мобілізації прихильників для Грілло був його блог, після успіху на парламентських виборах в 2013 у блога з'явилась ще одна функція - просування законопроектів, які обговорюються та підтримуються в блозі Грілло.

Одразу після виборів 2013 року Бeppe Грілло опублікував “Парламентський код поведінки для парламентарів “Руху п’яти зірок”, який зобов’язував представників руху: по-перше імплементувати маніфест, який представила партія у власній передвиборчій кампанії, по-друге, парламентарі від Руху п’яти зірок також зобов’язувались подавати в італійському парламенті законодавчі ініціативи, які в блозі Грілло отримували підтримку в щонайменше 20% від всіх учасників онлайн голосування⁶³.

Суперечлива подія трапилась тоді, коли на сайті обговорювали питання відміни криміналізації прихованої імміграції. Таку ініціативу в парламенті підтримали парламентарі Руху п’яти зірок, також вона була підтримана і в онлайн-голосуванні, оскільки 63% присутніх висловились “за” таку ініціативу. Однак, ініціатива декриміналізації прихованої імміграції йшла всупереч передвиборчій риториці партії, а тому Грілло і Каледжо виступили проти такої ініціативи⁶⁴.

2.2. Причини успіху партії “Рух п’яти зірок” на парламентських виборах в Італії 2013 року.

⁶³ Bordignon F. The Five-Star Movement: a hybrid actor in the net of state institutions / F. Bordignon, L. Ceccarini. // Journal of Modern Italian Studies. – 2015. – №20(4). – С. 457.

⁶⁴ Там само. – С. 457-458.

Що ж до такого приголомшливого успіху партії на парламентських виборах 2013 року - його можна пояснити розглянувши детально найпопулярніші проблеми громадян та акценти в програмах основних партій. Італійського інтернет видання “Італійські національні виборчі дослідження” в 2013 році серед італійських громадян найпопулярнішими (тобто такими, які відрізняються найвищим ступенем погоджуваності серед громадян) проблемами були такі⁶⁵:

1. Проблема, з якою погодились найбільша кількість опитаних, полягала в низькому рівні захисту навколишнього середовища, 95.9% італійців - погодились з цим твердженням.
2. Наступне твердження було таким: першочерговим завданням будь-якого уряду має бути стабільний соціальний захист громадян країни - з ним погодилося 93.8% опитаних.
3. Третя по популярності проблема полягає в тому - що більшість громадян (90.8%) вважає, що ті люди, які вчинили злочин несуть недостатньо суворе покарання .
4. Четверта проблема, яка хвилює громадян - це велика нерівність у доходах серед громадян, за це твердження проголосувало 85.6%.
5. Остання по популярності проблема полягає в тому, що на думку багатьох громадян (29.3%) держава повинна менше втручатися в економіку країни.

Як можна помітити, 3 із 5-ти питань стосуються економіки країни, очевидно, що більшість опитаних занепокоєні рівнем власного доходу, і це не дивно, оскільки протягом відносно тривалого періоду (до 2013 року) країна переживала економічну кризу та стагнацію. Вперше з часу кризи в

⁶⁵ Conti N. The Emergence of a New Party in the Italian Party System: Rise and Fortunes of the Five Star Movement / N. Conti, V. Memoli. // West European Politics. – 2015. – №1. – С. 7-9.

2008 році рівень ВВП знову почав значно падати⁶⁶, а рівень безробіття станом на 2012 рік досяг найвищої за останні 10 років позначки - 10.66%⁶⁷. Тому такі запити громадян як - зменшення соціальної нерівності, більший соціальний захист та невтручання держави в економіку - є прагненням італійців реанімувати економіку країни та відновити минулий рівень життя.

На фоні всього цього також варто згадати про гучні корупційні скандали, які стали публічними, і в яких періодично фігурували видатні політики, серед них зокрема і Сильвіо Берлусконі, який після серії скандалів пішов у відставку, покинувши пост прем'єр-міністра Італії⁶⁸. Очевидно, що такі обставини зменшують популярність та рівень підтримки партій, чії політики були причетні до корупційних скандалів, що підвищило шанси партії “Рух п’яти зірок”.

Інша проблема, яка хвилювала італійців - боротьба зі злочинністю. Партія “Рух п’яти зірок” знову ж таки є захисником такого інтересу населення, оскільки як вже було згадано вище, в рамках своїх виступів на V-днях Грілло активно пропагував анти-партійну риторику, частина цієї риторики стосувалась політиків, які мали в минулому судимість, тому, на думку Беппе не мали права представляти людей в парламенті.

Майже всі громадяни Італії, погодились в тому, що проблема захисту довкілля - є дуже важливою, а тому потребує більшої уваги, і саме такі настрої населення перед виборами 2013 року були дуже виграшними для Руху. З самого початку Беппе Грілло відмовився слідувати тій чи іншій ідеології, оскільки на його думку така система розподілу цінностей не відображає реальні бажання людей. Така позиція політика дозволила

⁶⁶ Italy GDP Growth Rate 1961-2020 [Електронний ресурс] // Macrotrends LLC. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.macrotrends.net/countries/ITA/italy/gdp-growth-rate>. (дата звернення 20.03.2020). – Назва з екрана.

⁶⁷ Italy Unemployment Rate 1991-2020 [Електронний ресурс] // Macrotrends LLC. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.macrotrends.net/countries/ITA/italy/unemployment-rate>. (дата звернення 20.03.2020). – Назва з екрана.

⁶⁸ Conti N. The Emergence of a New Party in the Italian Party System: Rise and Fortunes of the Five Star Movement / N. Conti, V. Memoli. // West European Politics. – 2015. – №1. – С. 8.

поєднати в програмі партії дуже різні ціннісні установки. Поряд з такою анти-істеблішментською політикою партія “Рух п’яти зірок” активно позиціонувала себе як захисник оточуючого середовища, що і означає одна з зірок партії. Серед основних ініціатив руху в цій області можна назвати: підтримка руху «No TAV», що означає - ні високошвидкісному потягу; «No Gronda» - проти будівництва високошвидкісної магістралі в Лігурії; «Rifiuti zero» - перекладається як нуль відходів - за максимальну переробку; також партія виступала проти використання атомної енергії; «державна вода» - проти приватизації систем водопостачання⁶⁹ (вільний доступ до води - це ще одна “зірка” партії).

Оскільки в Італії немає “зеленої партії”, такої яка до прикладу існує в Німеччині “Союз 90/Зелені”, яка б представляла лише інтереси захисту довкілля, цю роль на себе перебрала партія “Рух п’яти зірок”.

Іншою ознакою того, що Грілло не збирається слідувати певній класичній ідеології є власне розшифрування логотипу партії. П’ять зірок партії означають 5 речей: захист довкілля, громадського транспорту, безкоштовний доступ до води для всіх, сталий розвиток та право на доступ до Інтернету⁷⁰, ці питання на думку Беппе цікавили суспільство найбільше.

Після перемоги на виборах “Рух п’яти зірок” продовжив свою лінію спротиву традиційним партіям Італії та загалом італійській партійній системі, партія відмовилась формувати коаліцію як з партіями-лідерами виборів та і з будь-якою партією загалом, однак згодом “Рух п’яти зірок” був змушений відійти від позиції не-кооперації. Причиною цьому став ряд подій, які відбулися в перший рік після виборів, і які були дуже повчальними для партії.

⁶⁹ Маслова Е. А. Евроскептицизм и популизм в Италии: пример «Движения пяти звезд» / Елена Александровна Маслова. // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2017. – №1(10). – С. 150.

⁷⁰ Clarke H. The maverick populists striking fear into Italy's mainstream parties [Електронний ресурс] / Hilary Clarke // CNN. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://edition.cnn.com/2018/03/01/europe/five-star-movement-italy-intl/index.html>. (дата звернення 23.03.2020). – Назва з екрана.

Партії, які по кількості набраних голосів посіли перше та друге місце в парламенті - були партіями, для яких ці парламентські вибори були другими - “Демократична партія” (29,1% голосів) лідером якої на той час був П'єр Луїджі Берсані та Народ Свободи (28,6 %), яку очолював Сильвіо Берлусконі⁷¹. Одразу після виборів П'єр Луїджі Берсані почав вести довгі та складні переговори з Рухом на предмет їх об'єднання та можливого формування правлячої коаліції, однак налагодити контакт (або хоча б усунути ворожість “Руху п'яти зірок”) Секретарю Демократичної партії Берсані не вдалось, а тому він був змушений домовлятися з правою партією Народ Свободи, в результаті чого утворилась велика ліво-права коаліція⁷².

В той час як партія продовжила свою анти-істеблішментську риторику, і почала просувати ідею імпічмента президента за його інвазивну роль. Тут варто зазначити, що Італія є парламентською республікою, тому роль Президента - не дуже велика, однак до певної міри він все ж може втручатись в політику. Станом на 2014 рік Президентом Італії був Джорджо Наполітано, 88-річний чоловік, якого дуже поважали в Італії, Рух, в особі Вінченцо Мауріціо Сантангело звинуватив його у порушенні конституції, оскільки Наполітано, за його словами, втручаючись в справи парламенту - перетворює Італію в президентську республіку⁷³.

2.3. Причини зміни тактики некооперації Руху по відношенню до інших партій в Парламенті.

Зміни у поведінці партії “Рух п'яти зірок” почали відбуватись через зміну лідера головної ліво-центристської сили в парламенті - Демократичної

⁷¹ Owen P. Italian election results: gridlock likely – as it happened [Електронний ресурс] / Paul Owen // The Guardian. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/2013/feb/25/italian-election-results-live-coverage>. (дата звернення 25.03.2020). – Назва з екрана.

⁷² Bordignon F. The Five-Star Movement: a hybrid actor in the net of state institutions / F. Bordignon, L. Ceccarini. // Journal of Modern Italian Studies. – 2015. – №20(4). – С. 459.

⁷³ Mezzofiore G. Italy's Five Star Present Impeachment Motion Against President Giorgio Napolitano [Електронний ресурс] / Gianluca Mezzofiore // International Business Times. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ibtimes.co.uk/italys-five-star-present-impeachment-motion-against-president-giorgio-napolitano-1434465>. (дата звернення 25.03.2020). – Назва з екрана.

партії. 3 Грудня 2013 року її очолював Маттео Ренці (який через декілька тижнів після цього став прем'єр-міністром). Маттео був досить молодим лідером, колишній мер флоренції, він мав власний стиль дискурсу, який до великої міри повторював дискурс “Руху п'яти зірок”. Так, політик виступав за оновлення влади та зміни поколінь в політиці, в його висловах можна було зустріти такі звичні для Руху слова як “прозорість”, “інновації” “спрощення”, також можна було спостерігати помірну антиістеблішментську позицію.

Оскільки Рух не позиціонував себе як праву чи ліву партію, електоральний портрет їх послідовників складався (станом на 2012 рік) з трьох великих груп: одна третя з тих, хто підтримував партію була центристсько-лівого спрямування (33%), інша третина - були люди, які не визначились зі приналежністю їхніх поглядів на ліво-правій шкалі (теж 33%); остання третина - називали себе право-центристами (26%)⁷⁴, що зокрема підтверджувало твердження Грілло про те, що партія не є представником однієї єдиної ідеології.

В ситуації коли Ренці почав просувати деякі ідеї Руху, та третина прихильників “Руху п'яти зірок”, яка називала себе ліво-центристською - почала активно підтримувати очільника “Демократичної партії”, що звичайно ж викликало незадоволення Грілло, і підштовхнуло його до агресивної риторики, яка мала на меті дискредитувати Маттео Ренці. Спонукало до таких агресивних дій також та обставина, що в 2014 році мали відбутись вибори до Європейського парламенту. Досить часто можна зустріти думку про те, що вибори до Європейського парламенту є таким собі індикатором настроїв населення по відношенню до національних партій, демонструють наскільки та чи інша партія втратила чи набрала

⁷⁴ Bordinon F. Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics / F. Bordinon, L. Ceccarini. // South European Society and Politics. – 2013. – №1. – С. Bordinon F. Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics / F. Bordinon, L. Ceccarini. // South European Society and Politics. – 2013. – №1. – С. 17-18.

підтримку з часу останніх виборів. Очевидно, що для Грілло було життєво важливо показати, що молода партія, яка так різко охопила велику частку електорату надалі лише нарощує його, тому Беппе перейшов в наступ.

Одним з найяскравіших прикладів “брудної гри” яку затіяв Беппе Грілло був пост політика, в якому останній звинувачував Маттео Ренці в тому, нібито той підконтрольний масонським організаціям. Грілло опублікував даний пост в своєму блозі, в ньому розповідається адаптована версія вірша до книги “Якщо це людина” єврейсько-італійського класика-письменника який пережив голокост - Примо Леві. Повідомлення в блозі мало назву - “Якщо це країна” (“Se questo é un paese”), в ньому Грілло описує Італію як країну, яка підконтрольна пропагандистській італійській масонській ложі Propaganda Due (P2), яка існувала в Італії між 1945 та 1976 роками. В повідомленні Президент Італії описується як “переляканий старий”, а прем’єр-міністр Маттео Ренці “блязень з провінції”⁷⁵. Звичайно ж такий суперечливий пост був гостро засуджений, зокрема єврейською спільнотою в Італії, на що Грілло захищаючи даний пост відповідав, що Примо Леві один з найвеличніших письменників століття, його книга надзвичайна, а тому, Грілло закликає шанувати та дослухатись до автора, оскільки його праці вчать, що ніколи не варто завжди бути на сторожі, оскільки за рогом чекає Голокост⁷⁶. Як ми бачимо, Грілло пішов на крайні нечесні засоби боротьби створюючи контраст між злом, яке уособлював Ренці та добром - собою.

Такі методи себе не виправдали, на виборах до Європейського парламенту перемогу отримала Демократична партія Маттео Ренці отримала 40,8% голосів, в той час як Рух набрав лише 21,2%⁷⁷ голосів, отже,

⁷⁵ Beppe Grillo attacked for Holocaust poem parody [Електронний ресурс] // The Local. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.thelocal.it/20140415/grillo-attacked-for-holocaust-poem-parody>. (дата звернення 02.04.2020). – Назва з екрана.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Davies L. Italy's Democratic party scores stunning win at European elections [Електронний ресурс] / Lizzy Davies // The Guardian. – 2014. – Режим доступу до ресурсу:

як ми можемо бачити всього через рік популярність партії “Рух п’яти зірок” впала, в той час як підтримка Демократичної партії - значно зросла. Тактика не кооперації з партіями та агресивної нечесної боротьби - не спрацювала, але до наступних парламентських виборів Руху був час її змінити.

Після виборів партія різко відійшла від тактики напускної самоізоляції, це стосувалось двох напрямків взаємовідносин. Перший напрямок в якому відбулись зміни - був рівень Європейського союзу. Партія “Рух п’яти зірок” отримала 17 місць в новосформованому Європейському парламенті, а тому подалась на пошуки союзників. Зважаючи на те, що Гріло просував досить анти-європейські погляди, навіть пропонував ініціювати референдум з приводу виходу Італії з Економічного та монетарного союзу (що мало вирішити питання падіння італійської економіки). Грілло відмовився від співпраці з такими євроскептичними партіями як французький “Національний фронт” та грецький “Золотий світанок”, а вирішувати з ким же партії варто об’єднуватися - дозволив послідовникам у блозі, які і вирішили, що “Рух п’яти зірок” має утворити альянс з британською партією “Партія незалежності Сполученого Королівства”⁷⁸.

Потепління зазнали і стосунки з іншими партіями всередині країни. Беппе Гріло визнав перемогу Демократичної партії, якщо до виборів до Європейського парламенту головним його закликком було - ми переможемо, після виборів риторика змінилась на - ми переможемо пізніше. Таке визнання Ренці відбулось в блозі Гріло, в якому він також дав зрозуміти, що “Рух п’яти зірок” готовий налагоджувати діалог з “легітимним” представником влади в Італії. Через місяць після виборів в Червні 2014 року відбулась зустріч між представниками руху та Маттео Ренці (Гріло на

<https://www.theguardian.com/world/2014/may/26/italy-democratic-party-win-european-elections-matteo-renzi-five-star-movement>. (дата звернення 03.04.2020). – Назва з екрана.

⁷⁸ UKIP's Farage forms new grouping in European Parliament [Електронний ресурс] // BBC News. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-27907586>. (дата звернення 05.04.2020). – Назва з екрана.

зустрічі не було) для обговорення виборчих реформ⁷⁹. Ця зустріч продемонструвала дві речі: по-перше, для того щоб здійснювати політику - потрібно бути залученим до її обговорення; по-друге, стало очевидним, що партія може функціонувати, представляти свої інтереси і без присутності їх лідера - Беппе Гріло.

Це поклало початок зміна і всередині партії. Так, ще до кінця Листопада 2014 року “Рух п’яти зірок” зазнав організаційної перебудови - утворилась новопризначена дирекція партії, яка складалась з п’яти депутатів - Алессандро Ді Баттіста, Луїджі Ді Майо, Роберто Фіко, Карла Руоко та Карло Сибілія, завданням якої було представлення всього італійського народу, та яка (принаймні на папері) заміняла керівництво Беппе Грілло⁸⁰. Також, Блог Беппе Грілло був замінений веб-сайтом партії “рух п’яти зірок” (www.movimento5stelle.it), а в передвиборчій кампанії Беппе відступив від поста представника партії, натомість її представляв новий лідер та кандидат у прем’єр-міністри Луїджі Ді Майо, який став публічним обличчям партії, виступаючи на телебаченні та даючи інтерв’ю ЗМІ⁸¹. Сам же Грілло створив окремий власний блог, було очевидним, що політик намагався дистанціювати себе від партії “Рух п’яти зірок”. Єдиної очевидної причини такого вчинку немає, однак є декілька припущень: професор політології Римського університету Luiss Guido Carli Роберто д’Алімонте вважає, що можливо таким чином Гріло хоче гарантувати виживання партії та подивитись, як партія буде поводитись без його лідерства⁸²; на мою думку, Гріло бачив, який успіх мав молодий очільник Демократичної партії Маттео

⁷⁹ Bordignon F. The Five-Star Movement: a hybrid actor in the net of state institutions / F. Bordignon, L. Ceccarini. // *Journal of Modern Italian Studies*. – 2015. – №20(4). – С. 461-463.

⁸⁰ Pirro A. The polyvalent populism of the 5 Star Movement / Andrea L. P. Pirro. // *Journal of Contemporary European Studies*. – 2018. – №1. – С. 6.

⁸¹ Там само. – С. 6-7.

⁸² Giuffrida A. Beppe Grillo steps aside from Italy’s Five Star Movement [Електронний ресурс] / Angela Giuffrida // *The Guardian*. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/2018/jan/24/beppe-grillo-steps-aside-from-italys-five-star-movement>. (дата звернення 10.04.2020). – Назва з екрана.

Ренці, а зважаючи на вік (зараз політику-комедіанту 71 рік) виступати за оновлення влади виглядало не зовсім логічним.

На парламентських виборах 2018 “Рух п’яти зірок” переміг отримавши 32.22% голосів, “Демократична партія” опинилась на другому місці набравши 18.9%, на третьому місці розташувалась нова протестна партія - Ліга (раніше - Ліга Півночі) - 17.69%⁸³. Одразу після виборів 2018 року удача покинула Рух, для нього настали важкі часи і ось чому. “Рух п’яти зірок” був змушений шукати союзників, задля створення коаліції - ним стала партія “Ліга” яку очолює Маттео Сальвіні. На відміну від Руху, ідеологія Ліги не залишала сумнівів, а сам Сальвіні виявився дуже харизматичною та потужною особистістю.

Стосунки між союзниками були напруженими, між ними виникали постійні сварки та взаємні погрози зміни уряду та оголошення дострокових виборів.

Першим серйозним тривожним дзвінком для Руху стали результати виборів до Європейського парламенту. До певної міри для “Руху п’яти зірок” повторилась історія з виборами 2014 року в сенсі рейтингу, оскільки останній знову значно впав після року національних парламентських виборів. Рух отримав всього 17.06% підтримки населення, і опинився на третьому місці, а в той час як партія “Ліга” значно наростила число прихильників і перемогла на виборах з вражаючим результатом - 34.26%, Демократична партія посіла друге місце - 22.74%⁸⁴, і хоча ці вибори не мають прямого впливу на внутрішню політику - результати були показовими.

⁸³ Italian elections 2018 - full results [Електронний ресурс] // The Guardian. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2018/mar/05/italian-elections-2018-full-results-renzi-berlusconi>. (дата звернення 11.04.2020). – Назва з екрана.

⁸⁴ 2019 European election results [Електронний ресурс] // European Parliament. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://europarl.europa.eu/election-results-2019/en/italy/>. (дата звернення 11.04.2020). – Назва з екрана.

В цей момент між партіями виникла запекла суперечка з приводу будівництва швидкісного потягу TAV, оскільки “Рух п’яти зірок” вважав його будівництво шкідливим для екології та невиправдано дорогим, в той час як Сальвіні - підтримав таку ініціативу. На хвилі свого очевидного успіху Сальвіні заявив про намір розірвати союз з Рухом та призначити нові парламентські вибори, при цьому політик звернувся до італійців цитуючи Беніто Муссоліні з такими словами: “Я прошу італійський народ дати мені всі повноваження”⁸⁵. Однак для Сальвіні розвиток подій обернувся не найкращим чином, оскільки Руху вдалось домовитись з Демократичною партією про об’єднання та подальше формування нового уряду, що звичайно ж піддалось гострій критиці з боку Сальвіні.

Однак, і цей уряд існує не без труднощів, оскільки Ді Майо не раз піддавався гострій критиці за нав’язування власної волі представникам Руху, політик і сам публічно визнав, що Рух переживає зараз складні для нього часи⁸⁶. Як ми пам’ятаємо, минулого разу після падіння рейтингу партії всього через рік після національних парламентських виборів Беппе Гріло визнав перемогу іншої партії, а свою поразку перевів в жартівливу форму, цього разу партії не вдалось обернути поразку на свою користь.

⁸⁵ Amante A. Half of Italians want 'strongman' in power, survey shows [Електронний ресурс] / Angelo Amante // Reuters. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.reuters.com/article/us-italy-politics-survey/half-of-italians-want-strongman-in-power-survey-shows-idUSKBN1YA1X5>. (дата звернення 12.04.2020). – Назва з екрана.

⁸⁶ Loguercio L. The Rise And Fall Of The Five Star Movement [Електронний ресурс] / Laura Loguercio // Italics Magazine. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://italicsmag.com/2019/12/15/the-rise-and-fall-of-the-five-star-movement/>. (дата звернення 12.04.2020). – Назва з екрана.

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ДИСКУРСУ ПАРТІЇ “РУХ П’ЯТИ ЗІРОК” ТА ВИЗНАЧЕННЯ ЇЇ ПОПУЛІСТИЧНОСТІ.

Для застосування запропонованого вище методу визначення ступеня популістичності був проведений аналіз дискурсу партії “Рух п’яти зірок” перед виборами до італійського парламенту 2013 та частково 2018 років. Основним предметом аналізу були виступи лідерів партії, виступи представників Руху, інтерв’ю виданням та статут партії.

3.1. Використання Беппе Грілло у своїй риториці концепту звернення до народу.

Оскільки основним позначником популізму в нашому методі визначення ступеня популістичності є звернення до народу - аналіз дискурсу партії “Рух п’яти зірок” та її лідера Беппе Грілло ми почнемо саме з цього концепту. Як цікаво підкреслили Мадде і Кальвассер - популізм - це тонка ідеологія, тобто він є певною рамкою, в той час як наповнення варіюється в залежності від контексту і зливається з лівою або правою ідеологіями. Оскільки Беппе не позиціонує партію як представника певної однієї ідеології, в цьому випадку контекст, або наповнення залежить лише від вибору Грілло. В той час як рамкою для наповнення є звернення до народу. У випадку партії “Рух п’яти зірок” одним з перших прямих (оф-лайн) дискурсів були виступи Грілло на мітингах, які отримали назву V-days. Звичайно, тут важливо уточнити, що звернення до народу не обов’язково означає буквально використання слова “народ”, або словосполучення “народна воля”, це звернення також може бути виражене і через використання слів “італійці” або до прикладу чогось більш не точного як “ми”, де знову ж таки мається на увазі весь італійський народ. Головне для нас визначити, чи використовує Грілло поняття народу у одній з форм, яку

запропонувала Марія Кранмер - тобто для адвокатування, чи підзвітності, чи легітимації.

Виступаючи перед публікою на Площі Сан-Карло в місті Турин на другому V-дні Грілло в досить емоційній формі, коментуючи зібрання такої великої кількості людей, стверджував: “*Ми* вчинили такий безлад! Вони і досі намагаються зрозуміти, що відбувається! І *ми* хочемо присвятити цей V-день іншим демонстраціям, оскільки *ми* природні спадкоємці наших дідів! Ми продовжувачі тих цінностей, за які люди боролись та віддавали своє життя, для того щоб зараз ми були вільною нацією, або майже вільною. Оскільки ми поки що не стали вільною нацією! Ми лише частково вільні, лише частково.. Якби *ми* мали хоча б десяту частину того, серця та відваги тих людей... Італійський народе!!! Але ж ні, ми не маємо її (відваги) поки що”⁸⁷. Як ми можемо бачити, тут перетинаються декілька дискурсів, політик одночасно формує єдину єдність “ми”, яка є наслідувальницею великих пращурів, і яка має протистояти тим, хто заважає їм стати “повністю вільними” - це Лакло називає інтердискурсивністю.

З самого початку промови Грілло звертається до людей, які зібрались на мітингу “ми”, тобто він ототожнює себе з цими людьми, і в той же час не є очевидним те, хто саме ці люди. Оскільки Беппер наголошував, що його партія не представляє певну єдину ідеологію, виходячи з цього можна припустити, що говорячи “ми” - має на увазі неструктуровану за групами сукупність людей, тобто всіх італійців. І справді, далі в своїй промові Грілло в дуже емоційній манері дає зрозуміти, що він звертається до всього італійського народу. І в той же час конкретної вимоги, яку би можна було прослідкувати в даній промові тут немає. Політик не висуває вимог від імені народу, однак його твердження, або скоріше натяки про часткову не

⁸⁷ Harkiriay. Beppe Grillo and the V2-Day (English) [Електронний ресурс] / Harkiriay // YouTube. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: https://www.youtube.com/watch?v=ZMiKpVylV_8. (дата звернення 28.04.2020). – Назва з екрана.

вільність італійського народу попадають в форму звернення до народу “підзвітність”, оскільки ця не вільність є наслідком того, що обрані народом представники - не сліднують волі народу, не є підзвітними. Також, хоча цю ознаку популізму в методі визначення ступеня популістичності ми не виокремлювали, Пол Таггарт писав про схильність популістів до ідентифікації себе з уявною спільнотою “серцем” - ідеалізованою концепцією громади, яка наділена чеснотами, які були притаманні нашим предкам, про що і говорить Грілло.

Іншу форму представництва народу з боку Беппе Грілло можна прослідкувати в його виступі 21 Вересня 2013 року на прес-конференції в італійському палаці в Римі - Палаццо Мадама - де засідає верхня палата італійського парламенту - Сенат. Спочатку політик вкотре наголосив, що він не є представником партії - він представляє рух: “Ми не партія. Ми рух, що прийшов і вже переміг. Зробили революцію, а ви ще досі про це не здогадуєтесь, що вона перемогла. Ми тиснемо на всіх парламентарів та партії - забиратись геть. Ми є причиною того, що більшість партії зникають і вже через шість місяців ніхто і не згадує про них. Партія Берлусконі перетворюється у щось інше, ліве крило розпадається на дрібні партії - партій більше не буде, партії - мертві... Ми помістили рух в структуру, що була створена виключно для партій. Це як помістити коло в квадрат. Ми спонукаємо людей говорити про урізання їхніх заробітних плат та безцінних пенсій. Ми спонукаємо людей говорити про нашу програму, бо вона для наших громадян, і створена вона нашими громадянами. Але ви все ще не розумієте, хто перед вами. Я не лідер. Я - гарант”⁸⁸. Як ми бачимо, в цій промові на відміну від попередньої під словом “ми” Грілло має на увазі не італійський народ, а саме представників Руху п’яти зірок. Він стверджує,

⁸⁸ Saunter P. BEPPE GRILLO (ENG) EPIC PRESS CONFERENCE [Електронний ресурс] / Paul Saunter // YouTube. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=8ocwulRX7qo>. (дата звернення 29.04.2020). – Назва з екрана.

що його Рух спонукає людей відстоювати своє право на повноцінну заробітну плату, і разом з громадянами він відстоює це право. Далі Беппе напряду говорить про італійських громадян, інтереси яких він відстоює у своїй програмі, і яких в той же час спонукає цю програму підтримувати, а наприкінці звернення він запевняє, що є гарантом того, що “інтереси громадян Італії” будуть почуті парламентарями, тобто тими, хто ці інтереси цілком ігнорують. Ставлячи себе на місце гаранта та захисника волі італійських громадян - Грілло звертається до народу у формі адвокатування.

Окрім того, що Грілло використовує концепцію народу та громадян, він також вводить дещо інше поняття - “нормальні люди”. Так, під час виборів до місцевих органів влади Грілло сказав: “Я хочу бачити при владі нормальних людей - мама трьох років, 23-річна випускниця коледжу, інженер...- це люди, яких я хочу бачити в парламенті - не політиків, які вже довгий час будують політичну кар’єру, які збагачують свій гаманець, статус і нарощують вплив як “ходячі мерці”⁸⁹. І хоча тут швидше Грілло говорить про оновлення влади та протистояння “не нормальних” людей, тобто політиків та “нормальних” людей, і в той же час ми бачимо як непомітно він виживає все той же концепт народу, де “нормальні люди” - це будь-який пересічний громадянин Італії, незалежно від статі, професії та сімейного стану.

Як ми вже звертали увагу вище - концепцію звернення до народу найчастіше можна прослідкувати саме в поєднанні кількох дискурсів, оскільки “народ” - це певна рамка для легітимації своїх слів. Якщо брати до уваги більш нові виступи Грілло в яких би ми теж бачили цей концерт - ним є коментар політика з приводу виходу Італії з зони Євро. Раніше, ще до перших парламентських виборів партії “Рух п’яти зірок” Грілло в своїй

⁸⁹ Meijer R. I. Beppe Grillo Wants To Give Italy Democracy [Електронний ресурс] / Raúl Ilargi Meijer // The Automatic Earth. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theautomaticearth.com/2013/02/beppe-grillo-wants-to-give-italy-democracy/>. (дата звернення 29.04.2020). – Назва з екрана.

риториці стверджував, що вихід з з єврозони може вирішити економічні проблеми Італії, однак після того як партія стала нарощувати свій політичний вплив - політик-комедіант це питання більше не просував. Однак, в 2018 році Беппе повернувся до цієї теми, стверджуючи: “Я запропонував референдум для єврозони. Я хочу, щоб італійський народ сказав своє слово. Чи згодні люди? Чи є план Б? Повинні ми чи не повинні покинути Європу?”⁹⁰. Тут, окрім теми виходу Італії з єврозони, лідер знову ж таки звертається до єдиної одиниці “італійського народу”. Він не лише використовує цей концепт, Грілло вимагає дати народу право висловитись з приводу цього питання, тобто його заклик є легітимацією, оскільки політик хоче надати легітимності його ідеї виходу країни з Економічного та Монетарного союзу.

Що ж до використання концепції народу Луїджі Ді Майо, можна однозначно стверджувати, що політик не відійшов від цієї традиції. Так, у 2018 році коаліційний уряд Руху п’яти зірок та Ліги сформував бюджет на 2019 рік, який не відповідав стандартам Європейської Комісії, остання гостро розкритикувала його, навіть погрожувала накласти санкції на країну⁹¹, Ді Майо на це заявив, що “ми дбаємо про ринки, але між ним і італійськими людьми я обираю італійський народ”⁹². У цьому випадку політик використовує концепт народу і у формі адвокатування, оскільки він стверджує, що цим захищає інтерес народу, а не свій, і у формі легітимації, оскільки рішення відмовитись від ринків на користь сформованого бюджету - приймає він, однак тільки тому, що так вирішив народ. Оскільки

⁹⁰ Lombardo I. Five Stars party founder Beppe Grillo renews vow to have a referendum on the Euro [Електронний ресурс] / Ilario Lombardo // La Stampa In English. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.lastampa.it/esteri/la-stampa-in-english/2018/05/04/news/five-stars-party-founder-beppe-grillo-renews-vow-to-have-a-referendum-on-the-euro-1.34013376>. (дата звернення 30.04.2020). – Назва з екрана.

⁹¹ У Єврокомісії розкритикували “марнотратний” бюджет Італії [Електронний ресурс] // Укрінформ. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2581095-u-evrokomisii-rozkritikuvali-marnotratnij-budzet-italii.html>. (дата звернення 28.05.2020). – Назва з екрана.

⁹² Gentile T. Italy's Di Maio says he will back Italian people over markets [Електронний ресурс] / Tony Gentile // Reuters. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.reuters.com/article/us-italy-politics-dimaio/italys-di-maio-says-he-will-back-italian-people-over-markets-idUSKCN1MF0L7>. (дата звернення 28.05.2020). – Назва з екрана.

для того, що зверання до народу вважалось популістичним достатньо виявити хоча б одну з форм Кранмер, аналіз показав, що лідери партій використовували звернення до народу у всіх трьох, тому партія отримує 11 балів, - наразі партія є представником порожнього популізму, а з'ясувати, чи притаманні партії інші атрибути популізму, і чи можна її назвати представницею повного популізму - нам належить далі.

3.2. Антиістеблішменталізм “Руху п’яти зірок”, як візитна картка партії.

Наступна ключова риса популізму - це анти-істеблішментська політика. Найчастіше в наукових статтях поряд з назвою партії “Рух п’яти зірок” можна зустріти епітет “протестна”, або “анти-політична”. Як ми вже писали вище, перший публічний виступ Грілло в якості лідера Руху - відбувся 7 Вересня 2007 року на мітингу влаштованому з його ініціативи, назва якого вже вказує на опозиційність руху до всього політичного істеблішменту, мітинг мав назву - “Пішли ви всі на....(нецензурне слово)”. Ключовою ціллю цього мітингу - було вигнання з італійського парламенту 25 осіб, які в минулому мали кримінальну судимість, а на самому V-дні політик почав перераховувати цих парламентарів: “Мароні Роберто. партія “Ліга Півночі”, чинив опір при арешті. Фаріна Даніеле, “Партія комуністичного відродження”, виробництво та володіння вибуховими пристроями”⁹³. Разом з приналежністю наваного парламентаря до тієї чи іншої партії, він називав злочин за який було засуджено названу особу, що значно надавало драматизму та ваги його словам, що було видно по реакції присутніх людей. Як ми можемо бачити, анти-істеблішментська риторика зачіпає не всю політичну еліту, а конкретно визначене коло осіб. І все ж Грілло, не

⁹³ INTERVIEW OF BEPPE GRILLO (ITALIAN AND ENGLISH VERSION) [Електронний ресурс] // YouTube. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: https://www.youtube.com/watch?time_continue=41&v=wIv3sXEvaVg&feature=emb_logo. (дата звернення 02.05.2020). – Назва з екрана.

обходить тему їхньої партійної приналежності, непрямо звинувачуючи партії в тому, що вони винні, що їхні представники колишні кримінальні злочинці. А зважаючи на те, що Грілло і зовсім виступає проти існування інституту партійності, такі конкретні нападки на парламентарів - є опосередкованою критикою кожної партії також.

З часом, після мітингу, коли Рух почав з неймовірною швидкістю завойовувати все більшу кількість італійських громадян, Бeppe Грілло став все частіше давати інтерв'ю різним виданням, представляючи ворогом народу вже не окремих представників партій в парламенті, а всю політичну еліту. Так, велика частина риторики партії спрямовувалась на критику політичного істеблішменту, а основоположна місія Руху полягала в боротьбі з політиками, які “є психічно хворим і які є безсильними, навіть не усвідомлюючи того, за які законопроекти вони голосують або не голосують в парламенті”, на його думку, люди, що представляють інтереси італійців вміють гарно виступати на різних телевізійних шоу, однак на практиці абсолютно відірвані від реальності⁹⁴. Грілло стверджував, що політична еліта не діє в інтересах народу і тому, що ці люди просто не стикаються з тими проблемами, з якими звичайним людям доводиться мати справу кожного дня, політики “зустрічаються та узгоджують справи між собою в ресторанах і кафе, далі сідають в броньовані автомобілі, для того щоб приїхати в свій броньований офіс, і це все враховуючи те, що вони знаходяться під постійним наглядом їхніх тілоохоронців”⁹⁵. В своєму інтерв'ю для провідного європейського видання Euronews Грілло дав професійним політикам таку пораду: “ми (Рух та італійські громадяни) пам'ятаємо ким ви є, ви не можете вдавати, що все добре, навіть не думайте про відпустку на Карибських островах, перш ніж ви підете - віддайте гроші,

⁹⁴ Табаринцева-Романова К. Анализ политического дискурса речей лидера политического движения «Пять звезд» Б. Грилло. / К. Табаринцева-Романова, Е. Болотова. // Известия Уральского федерального университета.. – 2016. – №3. – С. 145.

⁹⁵ Там само.

які ви вкрали та постаньте перед судом громадян, які не мають кримінальних судимостей і вони вирішать, на який вирок ви заслуговуєте”⁹⁶. Використовуючи такі прийоми, Грілло формує глибоке відчуття ворожості по відношенню до істеблішменту, він використовує болючі для італійців питання, створюючи непереборну межу між двома сторонами, де перша - безспірно живе в достатку, ніколи не зрозуміє другу, якій доводиться боротися за виживання майже кожного дня.

Формує Грілло розрізненість між двома сторонами і на моральному рівні. Політики, звичайно ж в цій боротьбі добра і зла, опиняються на стороні зла. Загалом, справді перед виборами до парламенту 2013 року країною прокотилося багато гучних корупційних скандалів, до яких були причетні італійські парламентарі, серед них і самий відомий з них - Сильвіо Берлусконі. Однак Беппе пішов далі, звинувачення в корупції знову (як і у випадку з мітингами V-day) виокремлювало деяких персон, Грілло необхідно було деморалізувати весь клас політиків. Тому, він прийшов до того, що став звинувачувати партії в отриманні субсидій від держави: “Коли ви (політики) отримуєте субсидії від партії, ви не говорите про це, але звичайно ви не викрадаєте ці кошти. Отримуючи кошти ви не прошуєте закон, оскільки останній дозволяє вам їх отримувати - це ваше моральне рішення...” і тут Грілло протиставляє себе цим політикам, продовжує “... а ваша мораль відрізняється від моєї, я не отримую ці кошти, бо в моїй ДНК не закладено брати гроші, які мені не належать”⁹⁷. Хоча Беппе і визнає, що можливо, серед політиків і є чесні люди, однак коли вони стикаються з самою політичною системою, в кінцевому рахунку вони стають як і всі інші⁹⁸.

⁹⁶ Euronews (in English). euronews interview - Beppe Grillo explains [Електронний ресурс] / euronews (in English) // YouTube. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=TWBPQaJMqQs>. (дата звернення 02.05.2020). – Назва з екрана.

⁹⁷ Табаринцева-Романова К. Анализ политического дискурса речей лидера политического движения «Пять звезд» Б. Грилло. / К. Табаринцева-Романова, Е. Болотова. // Известия Уральского федерального университета. – 2016. – №3. – С. 145.

⁹⁸ Там само.

Отже, як ми побачили риторика партії в особі Грілло спрямована як на критику окремих осіб політичного істеблішменту, тих хто мав кримінальну судимість, чи був втягнутий в корупційний скандал, так і на весь партійний клас, за отримання великої частини державних коштів, на підтримку розвитку партій. Тому, такий атрибут популізму як анти-істеблішменталізм в партії “Рух п’яти зірок” - напередодні парламентських виборів 2013 року був присутній повною мірою, однак, з часом ця позиція почала змінюватись.

Як вже зазначалось вище - після виборів до Європейського парламенту в Італії в 2014 році, Рух пішов на поступки іншим партіям з парламенту, між ними почався діалог. І перші помітні зміни відбулись зі зміною лідерства в партії, тобто з приходом на цей пост Луїджі Ді Майо. З самого початку було очевидним те, що Ді Майо не мав такого бунтівного норову як попередній представник, він був схожий на політика (хоча і не досвідченого) набагато більше, ніж будь коли був Беппе Грілло.

Інша подія, яка значно зменшила протестний потенціал партії, була пов’язана з представницею партії “Рух п’яти зірок” - Вірджинією Раггі, яка стала першою жінкою на посту мера Риму. Буквально в перший місяць її перебування на посаді навколо її особи розгорівся корупційний скандал. Раггі була звинувачена в перевищенні повноважень за присудження надзвичайно щедрої заробітної плати директору по туризму Ренато Марре, брату її колишнього радника, який відбуває покарання за корупцію⁹⁹. Проти Вірджинії Раггі було відкрите розслідування, однак політикиня і досі знаходиться на посту мера столиці Італії, тому очевидно, що правило, згідно з яким будь-який представник партії “Рух п’яти зірок” має піти у відставку в разі порушення проти нього кримінальної справи до Вірджинії

⁹⁹ Kaschel H. Rome mayor's scandal 'a catastrophe for the Five Star Movement' [Електронний ресурс] / Helena Kaschel // Deutsche Welle. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.dw.com/en/rome-mayors-scandal-a-catastrophe-for-the-five-star-movement/a-37390172>. (дата звернення 28.05.2020). – Назва з екрана.

застосоване не було. Для Руху, обрання саме його представника на таку важливу роль було маленькою перемогою, тому зрозуміло, чому змушувати її йти у відставку не стали, з іншого боку партія втратила право використання дискурсу спрямованого проти політиків, які мали кримінальні справи. Частково цей скандал забрав право у партії виступати так активно проти корупційних політиків, оскільки ряди в Руху такі тепер теж потрапили. Також цей інцидент поставив під питання здатність руху принести зміни в політику, які мали б відбутися з приходом до влади неосвічених у політиці “звичайних” громадян Італії.

Найважливіша причина чому Рух почав змінювати ворожість до інших партій - це прийняття нового виборчого закону в Італії. Відповідно до закону парламент Італії має обиратися за змішаною виборчою системою - де близько 36 відсотків складу верхньої та нижньої палат парламенту обиратимуться на мажоритарній основі¹⁰⁰, така система сприяє утворення коаліцій.

Протягом початку виборчої кампанії Рух відмовився вступати в коаліцію, тоді Ді Майо був впевнений, що він досягне 40% бар'єру. Однак згодом його думка змінилась, в січні 2018 року партія виключила правило, яке заперечувало будь яку форму пост-виборчого альянсу¹⁰¹.

Як ми знаємо, партія “Рух п'яти зірок” здобула перемогу на виборах, однак більшості отримати не змогла, тому була вимушена формувати коаліції, спершу недалу з Лігою, а потім з Демократичною партією.

З 2016 року в партії почались суттєві зміни їхньої протестності, одні були обумовлені корупційними скандалами представників партії, інші обґрунтовувалися тим, що партія “подорослішала”, в будь якому випадку

¹⁰⁰ Сидоржевський М. В Італії ухвалили зміни до виборчого законодавства [Електронний ресурс] / Максим Сидоржевський // Deutsche Welle. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://cutt.ly/fyFkHW2>. (дата звернення 03.05.2020). – Назва з екрана.

¹⁰¹ AFP's Franck Iovene. ANALYSIS: How the rebel Five Star Movement joined Italy's establishment [Електронний ресурс] / AFP's Franck Iovene // The Local Italy. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.thelocal.it/20190902/how-the-rebel-five-star-movement-joined-italy-establishment>. (дата звернення 22.05.2020). – Назва з екрана.

вигравши італійські парламентські вибори 2018 року, сформувавши коаліцію, партія “Рух п’яти зірок” звела нанівець свій анти-істеблішментський потенціал, тому саме зараз в цій категорії партія отримує 0 балів.

3.3. Гомогенізація народу, звернення до засобів прямої демократії та “аутсайдерська” позиція в дискурсі руху.

Наступний атрибут популізму, відповідно до нашого методу - це гомогенізація народу. Відмова Грілло слідувати традиційним лівим або правим цінностям, та загалом заперечення того, що політичні погляди людей можуть поділятися - уже до певної міри спроба уніфікувати всіх громадян, з метою представлення їх як однієї одиниці, зі спільними та однаковими для всіх цінностями та установками.

Однак, автори, які писали про гомогенізацію народу, під цим терміном мали на увазі, що партії або політичні актори в своїй риториці не диференціюють громадян країни на групи, або навіть дискримінують, тобто витісняють їх з категорії “народ”, як це до прикладу робить Дональд Трамп активно виступаючи проти мексиканського населення.

Що стосується ставлення “Руху п’яти зірок” до існування національних меншин Італії - тут думки науковців розділились. Однак перш ніж навести ці дві думки, необхідно в загальних рисах описати ситуацію з міграцією в країні. В Італії громадянство набувається шляхом, який називають “право крові”, тобто дитина при народженні отримує громадянство тієї держави, громадянами якої є її батьки. В той же час, починаючи з 2000 року в Італії значно збільшилась кількість іммігрантів в країну¹⁰², владі не вдавалось створити ефективного механізму асиміляції мігрантів, через що в країні виникла міграційна криза. У 2012 році італійський парламент запропонував

¹⁰² Италия - Коэффициент чистой миграции [Електронний ресурс] // Кноета. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://go-gl.com/iNZ0V>. (дата звернення 10.05.2020). – Назва з екрана.

полегшити отримання громадянства іноземцями. Націоналістична партія “Ліга півночі” (зараз просто “Ліга”) виступила рішуче проти такої ініціативи, в той час як “Рух п’яти зірок” утримувався, аргументуючи це тим, що “такі питання відволікають від вирішення справді важливих проблем, які зачіпають справжніх італійців”¹⁰³.

Таку ситуацію, Каміла Хуоторн, кандидат геологічних наук в Американському університеті в Берклі, яка досліджувала питання расизму в італійському суспільстві, прокоментувала так: “На Рух п’яти зірок важко тицяти пальцем”. Така позиція партії стосується більшості питань мігрантів та расизму: “Представники Руху або мовчать, або виступають проти питання полегшення громадянства, бо стверджують, що це відволікає від потреб справжніх італійців”¹⁰⁴. Тобто позиція авторки полягає в тому, якщо парламентарі від Руху п’яти зірок уникають говорити про проблему натуралізації мігрантів - їх важко звинувачувати в тому, що вони не підтримують це питання.

Іншу думку з приводу цієї ж ситуації висловив доцент кафедри політології Римського університету Luiss University Лоренцо де Сіо. Науковець стверджує, що “Грілло не виступає відкрито проти іммігрантів. Він тонко анти-іммігрантський і розумний для того, що використовувати політику “собачого свистка” проти імміграції”¹⁰⁵, тут автор натякає на використання Грілло політичного прийому, коли політичний актор використовує специфічну задовану мову, за якої він доносить певну інформацію до широкої публіки, і в той же час це саме послання набуває іншого сенсу для вузької таргетованої аудиторії. Тому, відповідно до автора, Грілло для всього загалу використовує риторику, яка не суперечить

¹⁰³ Salhani J. The rise of Beppe Grillo [Електронний ресурс] / Justin Salhani // Medium. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://medium.com/latterly/the-rise-of-beppe-grillo-9f724f50c3bd>. (дата звернення 10.05.2020). – Назва з екрана.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Salhani J. Italy’s populist movement isn’t like the others in Europe. And that’s worrisome. [Електронний ресурс] / Justin Salhani // 2017 – Режим доступу до ресурсу: <https://archive.thinkprogress.org/meet-the-italian-populist-right-c9fca24557f2/>. (дата звернення 11.05.2020). – Назва з екрана.

натуралізації іммігрантів, і в той же час, для тієї частини населення, яка є більш правого спрямування, ця ж риторика звучить як анти-іммігрантська.

Що стосується підтримки та захисту прав ЛГБТ-спільнот - однозначну відповідь щодо того, чи підтримує партія “Рух п’яти зірок” їхні права - дати складно, однак з коротких заміток з приводу цього різних видань все ж можна зробити певний висновок. Перше, що варто згадати - це ставлення Руху до захисту прав секс-меншин в Росії. В 2013 році в Росії був прийнятий закон, який на федеральному рівні забороняє “пропаганду нетрадиційних сексуальних стосунків серед неповнолітніх”, тобто в будь-якому місці де неповнолітня особа може побачити публічне обговорення прав та взаємозв’язків геїв - таке обговорення є забороненим. Цей закон був широко засуджений як російськими так і міжнародними спільнотами з захисту прав людини¹⁰⁶. Таку жорстку позицію зайняв і Беппе Грілло, гостро засудивши дії російської влади¹⁰⁷.

Відоме британська новинне агенство Рейтер в своїй статі теж зачепило тему секс-меншин та партії “Рух п’яти зірок”. У статті стверджувалось, що рух в своїй поведінці ніби то заграє з Римо-католицькою церквою, яка в Італії все ще зберігає значний вплив. У 2017 році Грілло дав рідкісне інтерв’ю щоденнику італійських єпископів Аввеніре, який вважається основним медійним представником церкви в Італії. Як заявив сам редактор газети після інтерв’ю - “хоча погляди Руху п’яти зірок суперечать католицькій доктрині у питаннях евтаназії, одностатевих шлюбів та штучного запліднення, у великих питаннях, таких як боротьба з бідністю,

¹⁰⁶ Cullinane S. Human Rights Watch criticizes Russia, says it fails to protect LGBT people [Електронний ресурс] / Susannah Cullinane // CNN. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://edition.cnn.com/2014/12/15/world/europe/russia-hrw-gay-report/index.html>. (дата звернення 12.05.2020). – Назва з екрана.

¹⁰⁷ Kirchgaessner S. Has Beppe Grillo left Farage for a marriage of convenience? [Електронний ресурс] / Stephanie Kirchgaessner // The Guardian. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/2017/jan/09/has-beppe-grillo-dumped-farage-for-marriage-convenience-ukip-five-star-movement>. (дата звернення 12.05.2020). – Назва з екрана.

та іншій третині проблем - погляди церкви і партії збігаються”¹⁰⁸. Очевидно, що позиція церкви у питаннях ставлення до представників ЛГБТ-представників є негативною, відповідно, позиція Руху навпаки - позиція підтримки представників секс-меншин.

Доцент кафедри політології Римського університету Luiss University ДіАлімонте прямо стверджував, що представники партії “Рух п’яти зірок” підтримують одностатеві шлюби: “Грілло був дуже вправним у вмінні сегментувати голоси виборців, він залучав голоси виборців, які традиційно підтримували праві партії обіцянками зменшити оподаткування бізнесу, а голоси лівих виборців отримав через підтримку одностатевих шлюбів”¹⁰⁹.

Ді Майо продовжив тактику Грілло замовчування проблем цих спільнот, він дистанціювався від, до прикладу, тем одностатевих шлюбів, не висловлюючи своєї думки.

Отож, не можна однозначно сказати, що партія “Рух п’яти зірок” використовує стратегію притаманну популістам - гомогенізацію народу. З одного боку Грілло, як і Ді Майо, і їхня партія справді демонстрували схильність уникати питання вирішення проблем натуралізації іммігрантів (в чому деякі науковці бачили швидше негативне ставлення партії до цього питання, ніж нейтральність). З іншого партія також не є активним поборником прав представників ЛГБТ-спільнот, і в той же час помітки багатьох видань з цього приводу вказують на те, що партія підтримує секс-меншини.

Для того, щоб перейти до оцінки партії в цій категорії також варто зазначити, науковці називали гомогенізацією як замовчування проблем різних груп населення, так і активну риторику про цих груп, тому питання

¹⁰⁸ Jones G. Not so anti-establishment now: Italy's 5-Star's evolving face [Електронний ресурс] / Gavin Jones // Reuters. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.reuters.com/article/us-italy-election-5star/not-so-anti-establishment-now-italys-5-stars-evolving-face-idUSKBN1FE259>. (дата звернення 15.05.2020). – Назва з екрана.

¹⁰⁹ Dinmore G. Italy's Beppe Grillo battles to sustain anti-establishment message [Електронний ресурс] / Guy Dinmore // Financial Times. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ft.com/content/ac527eb2-d5ce-11e3-a017-00144feabdc0>. (дата звернення 15.05.2020). – Назва з екрана.

при оцінці полягає в тому, хто має оцінюватись найвищим балом: той політичний актор, що замовчує виокремлення національних меншин, чи той, хто дискримінує такі групи населення? Для того, щоб уникнути цієї методологічної неточності оцінка цього атрибуту буде оцінюватись таким чином: якщо партія/актор виступає проти національних/секс-меншин - він отримує максимум - 2 бали; за замовчування - 1 бал; активна підтримка меншин - 0 балів. Відповідно, партія “Рух п’яти зірок” вдавалась і до прихованої ворожості по відношенню до національних меншин, і до пасивної підтримки секс-меншин, тому партія отримує 1 бал.

Інший визначальний атрибут з нашого методу визначення ступеня популістичності - це персоналістичний зв’язок, який політичний лідер встановлює зі своїми виборцями. Під прямим персоналістичним зв’язком в основному розуміють особисті зустрічі політичного актора зі своїми прихильниками. Звичайно ж зустрічі між прихильниками партії “Рух п’яти зірок” та головним представником Руху Беппе Грілло були, вище ми неодноразово про них згадували - це мітинги під назвою V-day. Таких мітингів було два: перший V-day відбувся 8 Вересня 2007 року - основна ціль його була - очистити парламент; другий V-day відбувся 25 Квітня, на ньому основним ворогом Беппе стали представники “підлабузних” засобів масової інформації.

Іншим прикладом більш персоналістичного зв’язку, який встановив з виборцями Грілло був випадок, коли політик вирішив підтримати страйк фермерів¹¹⁰. У листопаді 2007 року, тобто невдовзі після першого V-day, Беппе Грілло полетів до Сардинії, щоб приєднатись до страйку фермерів у невеликому містечку на південному узбережжі під назвою Дечимопутцу. Землі у фермерів збирався забрати головний банк Сардинії Banco di

¹¹⁰ Mueller T. Beppe's Inferno. A comedian's war on crooked politics. [Електронний ресурс] / Tom Mueller // New Yorker. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.newyorker.com/magazine/2008/02/04/beppe-inferno>. (дата звернення 16.05.2020). – Назва з екрана.

Sardegna, у відповідь на це сотні фермерів окупували місцеву ратушу і оголосили про початок голодного страйку. Загалом, вся ця подія є яскравим прикладом встановлення безпосереднього зв'язку з народом: коли Грілло вийшов з аеропорту, люди обступили його гладили та скуйовджували йому волосся, сам політик теж йшов на контакт з присутніми людьми, став загравати з жінкою, яка чекала на свій літак використовуючи сардинський акцент, до містечка Дечимопутцу його теж привезли місцеві, коли ж він дістався місця страйку, Грілло зайшов до приміщення, сів на чолі кімнати. Лідер партії велів говорити жінці шістдесяти років - Марії Пау, яка розповіла про свого чоловіка, який пережив інсульт і знаходився теж в тому приміщенні в інвалідному візку, вона стверджувала, що психічний стан її чоловіка погіршувався разом з тим, як зростали його борги. Грілло та ще декілька фермерів власноруч підняли цього чоловіка на сцену, він дав йому слово, після чого промовив: "Ти більше не один. Ми даємо слово тим, хто не має голосу", згодом підхопив гітару і заспівав пісню знову таки використовуючи сардинський акцент¹¹¹. Використовуючи такі прийоми як співання пісні для присутніх страйкарів, або публічне загравання з перехожими - Грілло демонструє, що він є лідером який не лише з'являється телеекранах своїх прихильників, він знає кожного з них, співчуває їхнім проблемам.

Іншою спробою встановити прямий зв'язок з виборцями - є власне сам блог Грілло, послідовники партії не лише могли висловлювати свою думку з приводу питань, які вносив на обговорення грілло, політик також доносив до них свої погляди. Така форма спілкування теж не передбачає посередників, тобто відвідувачі блогу читають повідомлення, які по ідеї пише сам Грілло, що теж є прямим зв'язком.

¹¹¹ Там само.

Цікаво, що саме використання персоналістичної форми спілкування з прихильниками деякі автори називають секретом успіху перемоги партії на парламентських виборах 2013 року. Окрім влаштування мітингів та інтерв'ю різним виданням, Грілло не вважав, що інші форми представлення необхідні для її популяризації. З іншого боку в Італії існує закон, який зобов'язує засоби масової інформації висвітлювати партії, що балотуються в парламент в рівній кількості. Відповідно Беппе Грілло не брав участі у політичних телевізійних шоу (бо як ми пам'ятаємо він ставився до телебачення крайнє вороже, звинувачуючи його у неправдивості та викривленні інформації), не бав участі у політичних дебатах, тобто не давав можливості конкурентним партіям втягнути його в конструктивний діалог, а тому інші партії могли лише односторонньо критикувати ідеї Руху. Ця передвиборча кампанія проходила на умовах Грілло.

З часом, після зміни лідера цей персоналістичний зв'язок дещо змінився, Луїджі Ді Майо був покликаний переконати як виборців так і так і майбутніх партнерів, що партія “Рух п'яти зірок” готова до співпраці, вона здатна керувати країною і загалом стала набагато серйознішою. Тому Ді Майо і вів себе відповідно, при зустрічях з прихильниками в основному він був офіційно одягнений, стиль поведінки значно відрізнявся від того, який представляв Грілло, він був більш серйозним, більше новий лідер не намагався довести італійцям “я свій”. Однак політик зберіг іншу форму спілкування з виборцями - соціальні мережі, він володіє та активно викладає пости в двох найвідоміших мережах Twitter та Facebook.

Отож, мітинги, особистісні зустрічі та підтримка мітингів, ведення блогу - є свідченням того, засновник партії “Рух п'яти зірок” вдавався до становлення прямого персоналістичного зв'язку з потенційними виборцями, в той час як інший лідер - Луїджі Ді Майо, не використовував такі типи зв'язку з прихильниками партії вдаючись лише до використання соціальних мереж. Популістський стиль комунікації проявляється також в

тому, що популярність лідер отримує за рахунок особистих зустрічей з прихильниками та харизмі, в той час як Луїджі Ді Майо отримав популярність завдяки заступництву Грілло, тому в цій категорії партія отримує 0,5 балів.

Звернення до засобів прямої демократії - інший поширений атрибут популістичний акторів. А для “Руху п’яти зірок” заклики до запровадження способів загального волевиявлення громадян з приводу того чи іншого важливого питання. Про кризу представницької демократії Бeppe Грілло почав говорити ще на початку його шоументської кар’єри, він досить гостро висміював тих чи інших політиків і в 1987 році Грілло був заборонений на державному телебаченні після жарту про корупційність уряду¹¹². Це і спонукало Грілло створити свій блог, коли це стало доступним. І саме блог мав стати платформою для реалізації прямої демократії. Про це в першу чергу йдеться в четвертій статті статуту Руху п’яти зірок “Не статуті” під назвою об’єкт і мета. В цій статті сказано, що “Рух п’яти зірок” має намір зібрати досвід, накопичений у контексті блогу www.beppegrillo.it, meetup, мітингів, подій та інших народних ініціатив, та слугувати інструментом для консультацій, відбору та вибору тих, хто в майбутньому буде кандидатом для просування соціальних, культурних та політичних кампаній, які пропагуються Бeppe Грілло, а також пропозицій та ідей, які циркулюють в в блозі www.beppegrillo.it, з нагоди виборів до Палати депутатів, до Сенату республіки або до регіональних та муніципальних рад, організовуючи та структуруючи себе через Інтернет, який визнається центральним у фазі приєднання до Руху, консультацій, обговорень, прийняття рішень та виборів¹¹³. В цій статті знову таки наголошується, що Рух п’яти зірок не є

¹¹² Kington T. Italian comedian turned politician in row over his 'medieval sexism' [Електронний ресурс] / Tom Kington // The Guardian. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/2012/nov/04/italian-political-blogger-sexism-row>. (дата звернення 17.05.2020). – Назва з екрана.

¹¹³ (Non) Statuto [Електронний ресурс] // Menfi 5 Stelle. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.menfi5stelle.it/non-statuto-menfi>. (дата звернення 18.05.2020). – Назва з екрана.

політичною партією, і не має наміру стати нею в майбутньому. Ціль Руху - засвідчити можливість створення ефективного обміну думками та демократичного правління поза асоціаціями та партіями, без посередництва представницьких та виконавчих органів, в той же час визнаючи роль уряду та керівництва, яку зазвичай приписують небагатьом, за всіма користувачами мережі Інтернет¹¹⁴.

Отож, однією з провідних ідей руху є те, що блог www.beppegrillo.it - це відкритий простір, платформа, де можна запропонувати та обговорити законопроект, де рішення приймаються спільно та разом. Завдяки інтернету зникає потреба у посередниках, які виконують функцію представлення волі народу. Таким чином, традиційні партії автоматично втрачають свою головну функцію, користі від них немає, а отже і потреби також. Така пряма “інтернетна” демократія могла би розв’язати дві проблеми: по-перше, зникла б необхідність у фінансовій підтримці політичних партій, що в часи економічної кризи значно полегшило б становище країни; з іншого боку це дозволило б раз і назавжди прибрати “корумповану” політичну еліту¹¹⁵.

Цікаво, що на шляху здійснення плану Грілло зі впровадження прямої демократії через інтернет стали два фактори: перший - полягав в тому, що “інтернетну” демократію не можна вважати справді всенародним голосуванням, доступ до інтернету (станом на 2014 рік) мали лише 40% населення країни, таким чином е-демократія виключає думку інших 60%¹¹⁶; як не дивно, другою перешкодою став сам Грілло, Беппе, відповідно до третьої статті Не статуту є єдиним власником бренду “Рух п’яти зірок”¹¹⁷, і, як продемонстрували його дії після виборів, політик не толерує

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Mazzini S. Can Beppe Grillo's internet democracy work? [Електронний ресурс] / Silvia Mazzini // Al Jazeera Media Network. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/08/can-beppe-grillo-internet-demo-2014823124259908116.html>. (дата звернення 20.05.2020). – Назва з екрана.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ (Non) Statuto [Електронний ресурс] // Menfi 5 Stelle. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.menfi5stelle.it/non-statuto-menfi>. (дата звернення 20.05.2020). – Назва з екрана.

інакодумства всередині партії (прикладом цього є випадок, коли шість сенаторів з партії “Рух п’яти зірок” подали у відставку за відкриту критику Беппе Грілло)¹¹⁸.

Тож як ми можемо бачити, ідея за якої долю будь-якого важливого питання мають вирішувати своїм голосуванням самі громадяни - у Грілло ідея прямої демократії дещо модифікувалась, голосування відповідно до політика має проходити в його блозі, а людьми які власне і мають вирішувати те чи інше питання стали не всі італійські громадяни, а користувачі Інтернет мережі, в особливості відвідувачі його блогу. І, хоча втілення ідеї не відповідало заявленим принципам, просування прямої демократії на основі мережі інтернет - є одним з ключових закликів Беппе Грілло, цьому навіть присвячена одна з зірок партії.

З часу головування Луїджі Ді Майо ситуація не сильно змінилась, лідер зберіг традицію використання ідеї прямої демократії, однак не завжди голосування на сайті партії бралось до уваги парламентарями Руху. Так, до прикладу в 2016 році на сайті 80% послідовників партій підтримали законопроект про громадські одностатеві шлюби, однак цю думку парламентарі Руху проігнорували¹¹⁹. В той же час, після приголомшливого падіння популярності партії всього через рік після її обрання, очевидно що звинувачувати в цьому почали лідера Ді Майо, питання з приводу усунення останнього з поста голови винесли на традиційне голосування, пізніше Луїджі Ді Майо покинув пост лідера партії “Рух п’яти зірок”¹²⁰.

¹¹⁸ Six M5S Senators quit amid row over dissidents [Електронний ресурс] // ANSA. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: https://www.ansa.it/web/notizie/rubriche/english/2014/02/27/Six-M5S-Senators-quit-amid-row-dissidents_10152768.html. (дата звернення 21.05.2020). – Назва з екрана.

¹¹⁹ Edwards C. Is Italy's Five Star Movement still an 'anti-establishment' party? [Електронний ресурс] / Catherine Edwards // The Local Italy. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.thelocal.it/20180212/is-italys-five-star-movement-still-anti-establishment>. (дата звернення 22.05.2020). – Назва з екрана.

¹²⁰ Павлюк О. Глава італійської популістської партії «Рух п’яти зірок» пішов із посади [Електронний ресурс] / Олег Павлюк // Громадське Телебачення. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://hromadske.ua/posts/glava-italijskoyi-populistskoyi-partiyi-ruh-pyati-zirok-pishov-iz-posadi>. (дата звернення 22.05.2020). – Назва з екрана.

Тож просування ідей прямої демократії збереглося протягом всього існування партії, звичайно були проблеми з втіленням цих ідей, а також з репрезентативністю, і все ж в цій категорії партія отримує 1,5 бали.

Останній маркер популізму в методі визначення ступеня популістичності - це аутсайдерська позиція, яка обумовлюється не тим, що проголошує партія/політик, а тим чи був цей актор при владі. Тобто навіть якщо політик стверджує, що його політична партія є новою, хоча насправді ця партія вже мала досвід у парламенті, аутсайдерською така партія не є.

Перед першими парламентськими виборами для партії “Рух п’яти зірок” Грілло не раз вдавався до спекуляції на тему новизни: по-перше, Рух першим за його словами почав виносити на загальнонаціональний рівень проблему захисту довкілля, першим став просувати ідею е-демократії, інша новизна полягала в тому, що саме рух (а не партія), збирається захищати інтереси італійців на рівні парламенту, звичайно не обійшов Грілло теми нових облич, які власне і представлятимуть Рух.

Процедура вибору та призначення кандидатів у парламент від Руху була прописана у сьомій статті Не-статуту. Там говорилося, що в ході та під час консультативної підготовки до виборів на національному, регіональному та муніципальному рівнях, Рух п’яти зірок буде центром збору, відбору та вибору кандидатів, які будуть в подальшому затверджені представляти Рух. Ці кандидати будуть використовувати назву та бренд “Рух п’яти зірок” в рамках їх участі у кожній з цих виборчих кампаній. Кандидат має бути обраний серед італійських громадян, їх мінімальний вік має відповідати встановленому законодавством країни віку, також кандидатом може бути людина яка ніколи не мала судимості, незалежно від характеру вчиненого злочину, та яка не перебуває під слідством¹²¹.

¹²¹ (Non) Statuto [Електронний ресурс] // Menfi 5 Stelle. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.menfi5stelle.it/non-statuto-menfi>. (дата звернення 22.05.2020). – Назва з екрана.

У грудні 2012 року пройшли праймеріз, метою яких було відібрати кандидатів, які б брали участь у парламентських виборах в Італії у 2013 році, участь у праймеріз взяли понад 20000 членів Руху п'яти зірок. Ці попередні вибори відбулися в мережі інтернет, кожен член міг віддати свій голос трьом кандидатам, вони мали обрати 1400 представників, профілі та політичні програми кандидатів були розміщені на інтернет-сайті партії¹²². Однак, крім зазначених вимог до кандидатів в Не-статуті, сам Грілло встановив ще два правила, які мали б перешкодити тим людям, які у спробі скористатись стрімко зростаючою популярністю партії, вирішили б долучитись у спробі скористатись цією популярністю прийти до влади. Перше правило забороняло брати участь у праймеріз тим, хто приєднався до руху після 30 вересня 2012 року, що скоротило число тих, хто має право голосувати на праймеріз до 31 000 осіб. Друга перешкода стосувалась саме тих, хто претендував на роль представника Руху п'яти зірок в парламенті, оскільки кандидатами мали право ставати тільки ті активісти Руху, які балотувалися на попередніх місцевих або регіональних виборах. Таким чином, вирішували долю праймеріз могли лише давні члени Руху п'яти зірок¹²³.

Такий спосіб відбору справді сприяв тому, що парламентарями ставали люди, які ніколи раніше не були причетні до політики. За декілька днів до початку голосування на просторах інтернету з'явилося інтерв'ю, де головним героєм є кандидат від партії "Рух п'яти зірок", загалом у відео йдеться про самого кандидата, його життя та мотивацію, наприкінці відео показують мітинг, де виступає Бeppe Грілло, а кандидат - Федеріко Піззаротті є одним з присутніх на зустрічі та стоїть на сцені поряд з іншими кандидатами. Як на початку відео каже сам Федеріко, до того як він вирішив

¹²² Farinelli A. Inexperienced, leftists, and grassroots democrats: a profile of the Five Star Movement's MPs / A. Farinelli, E. Massetti. // Contemporary Italian Politics. – 2015. – №7(3). – С. 217.

¹²³ Там само.

стати політиком (або швидше “рухівцем”), він був простим ІТ-консультантом в певній компанії, був у пошуках себе, навіть задумувався над переїздом в іншу країну, але після того, як він відвідав виступ Грілло вирішив, що хоче приєднатись до Руху¹²⁴. Цей момент говорить про дві речі: перше - це власне про те, що представники руху - люди, які не мають досвіду в політиці; друге - вказує на те, що Рух завойовує прихильників не ідеями, а в першу чергу своїм лідером - Беппе Грілло, тобто завдяки харизматичному лідерові.

У цьому ж відео, Грілло звертаючись як до публіки, так і до кандидатів, у своїй звичній манері заявив “цей лист, що вони сформували, я його перевірів, і це справжній біль, тому що ні один з них немає кримінального минулого. Вони не мають ніякого досвіду? Нам начхати на досвід! Досвід красти?.. Я ручаюсь за цих людей! Ми можемо показати вам всю документацію на цих людей! Ми можемо розповісти все про них! Подивіться на у їхні обличчя! Тут нема чого додати. Ці обличчя тут - це ваші обличчя”¹²⁵. Грілло стверджує, що відсутність досвіду - це перевага, оскільки його кандидати не корумповані, на відміну від всіх інших політиків.

За результатами виборів до парламенту 2013 року команда Руху п’яти зірок налічувала 163 парламентарів (109 депутатів та 54 сенатори), всі вони або мали дуже мало досвіду в політиці, або не мали його взагалі. Жоден з представників Руху в італійському парламенті ніколи раніше не засідав в парламенті, 86% з них не брали участі в будь-якій політичній діяльності до вступу в партію “Рух п’яти зірок”¹²⁶. Отож, зараз звичайно ж Рух не є аутсайдерською партією, оскільки зараз Рух не лише має семирічний досвід

¹²⁴ Journeyman Pictures. Beppe Grillo and the Five Stars Political Movement - Italy [Електронний ресурс] / Journeyman Pictures // YouTube. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: https://www.youtube.com/watch?v=GtVUZ_kERTc. (дата звернення 26.05.2020). – Назва з екрана.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Farinelli A. Inexperienced, leftists, and grassroots democrats: a profile of the Five Star Movement’s MPs / A. Farinelli, E. Massetti. // Contemporary Italian Politics. – 2015. – №7(3). – С.

в парламенті, з 2018 року партія має найбільше місць в парламенті. На момент перших парламентських виборів, зважаючи на досвід (а точніше його повну відсутність) представників Руху, можна з упевненістю стверджувати, що тоді ця партія була аутсайдерською.

Загалом, говорячи про оцінку партії в цьому випадку є досить цікавим випадком. Її лідер - Бeppe Грілло на момент перших парламентських виборів у партії був абсолютним “аутсайдером” по відношенню до партійної системи Італії, він ні разу не був представником жодної з партій, тим більше партій при владі. Однак і після виборів Грілло парламентарем не став, також політик зберігав свою антиістеблішментську риторичку, а тому відповідно до ідеї аутсайдера Такіса Паппаса його і перед другими парламентськими виборами для партії “Рух п’яти зірок” фактично можна було вважати “аутсайдером” і в той же час він був частиною партії яка вже була представлена в парламенті. Однак, ситуація змінилась, оскільки за декілька років до парламентських виборів 2018 року, як вже згадувалось вище Грілло потихеньку став залишати пост лідера партії, і замість цього активно почав просувати на цю роль Луїджі Ді Майо. Останній в свою чергу з 2013 року був обраний до Палати депутатів XVII скликання¹²⁷, отже він не є “аутсайдером”, як і партія “Рух п’яти зірок” загалом, в цій категорії партія отримує 0 балів.

¹²⁷ Politi J. Luigi Di Maio, leader of Italy’s Five Star Movement [Електронний ресурс] / James Politi // Financial Times. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ft.com/content/7e45b800-22fe-11e8-add1-0e8958b189ea>. (дата звернення 26.05.2020). – Назва з екрана.

ВИСНОВКИ

Отже, як ми побачили, серед науковців не існує консенсусу щодо того, набір яких характеристик має мати явище, щоб його можна було назвати популістським.

Першими дослідниками популізму прийнято вважати - Іонеску і Геллнера, які і звернули увагу на те, що визначити явище та форму (чи це доктрина/рух/т.д) популізму неможливо. Наступні дослідники популізму по-різному досліджували даний феномен. Канован запропонувала типологію проявів популізму, Пол Таггарт визначав спільні для феномену риси, класики терміну Мадде і Кальтвассер назвали популізм фрагментарним, Курт Вейланд назвав популізм стилем комунікації, а Лакло формою дискурсу, Таакіс Паппа зосередив своє дослідження на тому, за яких умов виникає популізм та до яких наслідків він може призвести, Ягерс і Валглаве розділили визначення феномену на товсте і тонке, а такі автори як Карстен Реінман, Торі Алберг, Френк Ессер та інші, на основі визначень запропонованих Ягерсом і Валглаве також запропонували свою типологію популізму.

Феномен популізму є дуже суперечливим, оскільки кожен автор намагається запропонувати своє визначення, свої характеристики популізму. Деякі з названих ними атрибутів поняття повторювались від автора до автора, інші зустрічаються рідше, і не є такими поширеними.

Метод визначення ступеня популістичності складається з двох етапів, кожна категорія оцінюється певним балом. Перший полягає у визначенні чи використовує партія/політичний актор категорію звернення до “народу” у одному з трьох типів, які запропонувала Мірджам Кранмер: *адвокатування*, коли політик представляє себе захисником народу, *підзвітність*, коли політичний актор стверджує, що думкою народу нехтують та *легітимація*, де політики стверджують, що народ погоджується з тим чи іншим рішенням

проблеми. Якщо після аналізу виявиться, що хоча б один з цих типів звернення до народу використовувався партією/політиком останній отримує 11 балів.

Другий етап методу полягає у тому, щоб на основі аналізу дискурсу з'ясувати, які інші виділені нами атрибути популізму притаманні партії, де кожен з 5-ти атрибутів оцінюється у 2 бали. Цими атрибутами є: активна поляризація “народу” та “еліти”, гомогенізація народу, аутсайдерська позиція, встановлення персоналістичного зв'язку та просування ідей прямої демократії. Розшифрування ступеня відбувається з такою шкалою: від 1-10 балів - присутні деякі ознаки популізму, однак популістичним актор/партія не є; 11 балів - порожній популізм, 13-18 балів - частковий популізм; 19-21 - повний популізм.

Анти-істеблішменталізм - друга найпоширеніша ознака популізму, яка зустрічається серед дослідників цього феномену. Цей атрибут полягає в тому, що політичний актор в своїй риторичі ототожнює себе з “народом” водночас формує глибоке почуття ворожості до політичної еліти - “ми” проти “них”.

Гомогенізація народу є наслідком використання концепції “народу”. Населення країни завжди складається з різних груп, різних за віросповіданням, різних за поглядами, різних за звичаями та гендерною належністю. В той час як політичні актори мають тенденцію до замовчування потреб та захисту прав цих груп, а інколи навіть ведуть риторику, спрямовану проти груп, які складають меншість населення, до прикладу проти нацменшин.

Встановлення персоналістичного зв'язку - це такий стиль комунікації, за якого лідер партії замість того, щоб залучати прихильників просуванням ідей, через виступи, мітинги та особисті зустрічі завойовує їхню підтримку власною харизмою.

Аутсайдерська позиція визначається не тим, що партія проголошує в своєму дискурсі, а тим чи була ця партія, лідер партії та її члени раніше при владі.

Те, що політики починають вдаватись до просування ідей прямої демократії, на мою думку також є наслідком анти-істеблішментської риторики, оскільки крім твердження “політичний істеблішмент не хоче дослухатись до думки народу”, популіст стверджує, для того щоб уникнути такої ситуації надалі ми пропонуємо вихід - з будь-якого важливого питання, перш ніж його прийняти необхідно дізнатись думку народу та дослухатись до неї.

Для того щоб використати описаний вище метод була обрана італійська політична партія “Рух п’яти зірок”. Партія була створена в 2009 році, однак історія її існування бере початок ще в 2005 році, дня коли був створений блог її засновника Бeppe Грілло. Грілло - досить неординарна особистість, на початку своєї кар’єри він був коміком, однак швидко зрозумів, що тема політики зачіпає населення набагато сильніше, ніж звичайні жарти, тому комік продовжив кар’єру висміювання італійської політики та в особливості політиків, за що в середині 80-х років був заборонений на національному телебаченні.

А в 2005 році Грілло повернувся до публічного висміювання політики завдяки новим технологіям - мережі інтернет та його блогу, який і став платформою для цього. У 2007 році відбулась розвіртуалізація Руху, Грілло влаштував два мітинги, перший проти політиків, які мали судимість, другий проти нечесних журналістів. Цікаво, що політик-комік виступав за те, щоб в парламенті не було людей, які мали судимість, або проти яких велось слідство (“Чистий парламент”), в той час як сам Грілло ще в 80-х роках був визнаний винним у смерті трьох людей, внаслідок автомобільної аварії.

Оскільки мітинги, незважаючи на свою чисельність не давали результатів, виходом з цієї ситуації для Грілло було привести представників

Руху п'яти зірок до влади. І вже в 2013 році партія стала третьою за величиною в італійському Парламенті.

Навіть ставши частиною парламенту, Грілло продовжив стверджувати, що Рух не є партією. Загалом, Рух окрім того, що його називають популістським, також носить інший епітет - протестний, і це слово безумовно підходить Руху п'яти зірок. З самого початку критикуючи політичну еліту Грілло запевняв, що завдяки мережі інтернет потреба в цій еліті повністю відпадає, оскільки громадяни самі зможуть приймати рішення голосуванням. Партії, за його словами, абсолютно не виконують своєї функції - представництва інтересів людей, які її обрали, через те він обрав тактику згідно з якою Рух п'яти зірок є саме рухом, а тому йому не притаманно дистанціюватись від народу. Іншим виявом протестності був статут Руху, який мав назву "Не-статут", знову підкреслюючи "інакшість" останнього. Звдяки голосуванню в блозі Грілло відбирав кандидатів для представлення Руху в парламенті, звичайно ж ці люди мали бути без судимості, а також без досвіду в політиці, малось на увазі, що на відміну від тих людей, які побудували політичну кар'єру, "нові обличчя" - це звичайні некорумповані люди.

Іншою ознакою того, що Рух п'яти зірок не відповідає формі партії, було те, що Грілло не притримувався однієї з класичних ідеологій, він стверджував, що поглядам звичайного італійця не притаманно бути "правим" чи "лівим". Підтвердженням цього є те, що окрім протестних поглядів та ідеї "нових облич" Грілло виступав за ідеї захисту довкілля, які зазвичай притаманні "зеленим партіям". В цьому частково і криється успіх партії на виборах, як показало опитування громадян перед виборами 2013 року, проблема, з якою погоджувалась найбільша кількість італійців - була проблема захисту довкілля.

Після виборів 2013 року партія "Рух п'яти зірок" зайняла позицію неоперації з іншими партіями в парламенті, категорично відмовилась йти

на будь-які переговори. І вже через рік вибори до Європейського парламенту показали, що рейтинг партії значно впав, що змусило Рух змінити поведінку в Парламенті.

За час перебування партії в парламенті відбулись зміни і всередині партії - Бeppe Грілло вирішив покинути пост очільника Руху і поступово цю роль на себе взяв інший політик - Луїджі Ді Майо. І вже на наступних парламентських виборах 2018 року партія “Рух п’яти зірок” отримавши 32.22% голосів перемогла на виборах і стала найбільшою партією в Парламенті. Однак, як і минулого разу, вибори до Європейського парламенту показали значне падіння підтримки партії, а в Січні 2020 року Луїджі Ді Майо пішов з посади очільника Руху.

Загалом, аналіз дискурсу партії був спрямований на встановлення ступеня популістичності партії “Рух п’яти зірок” під час їх перших парламентських виборів, деяка частина аналізу все ж зачепила і період передвиборчої кампанії перед виборами 2018 року.

Як ми побачили в роботі, Бeppe Грілло постійно звертається до італійського народу як до єдиної одиниці. Коли Грілло проголошував, що італійський народ є частково вільним - він використовував концепт народу в формі *підзвітності*, натякаючи, що політична еліта віддалилась від народу і не виконує його волю, а саме для цього вона і була обрана. Коли політик закликав не урізати заробітну плату громадянам - він від імені самих громадян нібито *адвокутував* їхні інтереси, про що і говорить Кранмер. Стверджуючи, що італійськи народ має вирішити питання виходу Італії з Економічного та Монетарного союзу (те, до чого сам політик закликав раніше) на референдумі - Грілло намагався *легітимізувати* цю пропозицію через народне голосування. Відповідно, окрім використання таких вузлових точок як: народ, італійські громадяни, ми, прості люди, тощо., що вже вказує на використання Бeppe Грілло концепту звернення до народу, політик також, як ми побачили вище, використовував цей термін у

формах підзвітності, адвокатування та легітимізації, які Марія Кранмер називає популістичним використанням поняття народу. Не відмовився від використання цього терміну і наступний лідер Ді Майо, у відповідь на критику Європейської Комісії сформованого бюджету, політик стверджував, що таке рішення італійського народу, тобто він *адвокатує* рішення народу і одночасно, стверджуючи, що так вирішили італійські громадяни - *легітимізує* своє його. Тож партію “Рух п’яти зірок” уже можна назвати представницею порожнього популізму, вона отримала 11 балів.

Анти-істеблішменталізм з початку існування партії був головною її ознакою. Справді ми побачили, що Грілло вдавався не лише до критики окремих політичних представників, колишній комік стверджував, що всі політичні партії не виконують функцію представництва народу, тому всі політичні партії після запровадження електронного голосування мають зникнути. Це є очевидним анти-істеблішменталізмом, та формуванням уявлення “ми” проти “них”, тому перед виборами партія однозначно отримала б 2 бали. Однак, після перебування партії в парламенті, обрання іншого лідера Луїджі Ді Майо, змін до виборчого закону, який сприяв формуванню коаліцій, кілька гучних корупційних скандалів, пов’язаних з представниками Руху, анти-істеблішментський потенціал партії значно зменшився, а зважаючи на те, що партія на виборах перемогла, і вже встигла сформувати коаліцію з двома партіями (тобто сама стала істеблішментською партією) - в цій категорії вона отримує 0 балів.

Що стосується гомогенізації народу, ми побачили, що і Грілло і Ді Майо уникали обговорення тем захисту прав секс-меншин та нацменшин, стверджуючи, що такі питання відволікають від вирішення справді важливих для італійців питань. З іншого вони не вдавались до критики цих груп, не витісняли їх з категорії “народу”, тому з 2 балів отримують 1.

Прямий персоналістичний зв’язок з виборцями Бeppe Грілло встановлював як через мітинги (V-дні), через зустрічі зі страйкарями-

фермерами (співання з ними пісень), так і через мережу Інтернет - блог. Очевидно, що стиль комунікації першого лідера партії повністю відповідав ознакам персоналістичного прямого взаємозв'язку з виборцями. В той час як Ді Майо більше був схожий на політика, він зберіг лише стиль комунікацій через соціальні мережі, тому партія отримує 0,5 балів.

Аутсайдерська позиція визначається тим, чи перебувала партія/її лідер при владі раніше, тому очевидно, що на перших для партії виборах 2013 року відповідала цьому атрибуту популізму, оскільки ні сам Грілло, ні парламентарі від руху не мали досвіду в політиці взагалі. Ді Майо, другий лідер Руху - на час других виборів 2018 року вже мав досвід, оскільки з 2013 року був в парламенті, як і інші представники які після перемоги Руху на виборах знову повернулись до парламенту, партія втратила статус “аутсайдера” - тому вона отримує 0 балів.

А от традиція звернення до інструментів прямої демократії, у випадку з рухом - е-демократії, була присутня і перед виборами 2013 року і 2018 року. Для Грілло, його блог та можливість консультування з послідовниками Руху з приводу відбору кандидатів, вирішення інших важливих питань - було центральним в передвиборчій кампанії. Після 2013 року ми побачили, що втілення заявлених принципів не відповідало реальності, оскільки траплялись випадки коли, не зважаючи на результати голосування у блозі Грілло “радив” парламентарям Руху голосувати інакше. Ді Майо продовжив ідею залучення звичайних громадян до вирішення політичних питань через Інтернет, однак знову ж таки дослухався до результатів не завжди. Однак, після падіння рейтингу руху він виніс на голосування можливість зняття його з посади лідера руху, згодом політик справді покинув цей пост, тому партія отримує - 1,5 балів.

Тож, зважаючи на те, що італійська політична партія “Рух п'яти зірок” вже вдруге була обрана на парламентських виборах, а її представники в італійському Парламенті перебувають вже сім років, цей факт дозволив не

лише визначити ступінь популістичності партії, а й прослідкувати зміни, котрі відбулися у її риторичі протягом існування Руху.

Так, ми побачили, що окрім звернення до народу у всіх трьох формах (адвокатування, підзвітності та легітимації), перед парламентськими виборами 2013 року партія “Рух п’яти зірок” представляла всі атрибути популізму, які виділені у методі визначення ступеня популістичності, майже повною мірою. Партія та лідер вдавались до просування ідей е-демократії, встановлення прямого персоналістичного зв’язку, як лідер так і представники Руху були “аутсайдерами” по відношенню до політики, і лише атрибут гомогенізації народу був частково використаний в риторичі, тому на той момент партія отримала 20 балів з 21 максимуму, *станом на 2013 рік партія “Рух п’яти зірок” була представником повного популізму.*

Однак, ситуація перед другими для партії виборами суттєво змінилась. Рух і надалі використовував звернення до народу, однак інші атрибути популізму в риторичі партії використовувались набагато менше, або зникли взагалі. Перед виборами 2018 року партія, її представники та новий лідер вже не були новачками в політиці, тому вони втратили атрибут “аутсайдерської” позиції, так само як і анти-істаблішментську риторичу. Бал за просування ідей прямої демократії був знижений за неповне їх втілення, Ді Майо не вдавався до прийомів встановлення прямого персоналістичного зв’язку з виборцями, окрім комунікації через соціальні мережі, тактика замовчування проблем різних груп населення збереглась і у Ді Майо. Відповідно, *зараз партія отримує 14 балів, а тому є лише частково популістичною.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Иликова Л. Э. “Движение пяти звёзд”: из блога в правительство италии / Лилия Эрнстовна Иликова. // Современная Европа. – 2019. – №4. – С. 129–139.
2. Италия - Коэффициент чистой миграции [Электронный ресурс] // Кноета. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://go-gl.com/iNZ0V>. (дата звернення 10.05.2020). – Назва з екрана.
3. Кащей И. Український Беппе Грілло, а не Макрон. Як Захід сприймає кандидата Зеленського [Електронний ресурс] / Ирина Кащей // Лівий берег. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: https://ukr.lb.ua/world/2019/04/19/424953_ukrainskiy_beppe_grillo.html. (дата звернення 20.05.2020). – Назва з екрана.
4. Маслова Е. А. Евроскептицизм и популизм в Италии: пример «Движения пяти звезд» / Елена Александровна Маслова. // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2017. – №1(10). – С. 141–157.
5. Нестеров А. Г. Движение пяти звезд как феномен «протестной партии» в Италии XXI века / А. Г. Нестеров, М. С. Джаяни // Научный диалог. – 2016. – № 11 (59). – С. 290–303.
6. Павлюк О. Глава итальянской популистской партии «Движение пяти звезд» ушел с должности [Електронний ресурс] / Олег Павлюк // Результати пошуку Результати веб-пошуку з посиланнями на сайти Громадське телебачення. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: <https://hromadske.ua/ru/posts/glava-italyanskoj-populistskoj-partii-dvizhenie-pyati-zvezd-ushel-s-dolzhnosti>. (дата звернення 04.02.2020). – Назва з екрана.
7. Павлюк О. Глава італійської популістської партії «Рух п'яти зірок» пішов із посади [Електронний ресурс] / Олег Павлюк // Громадське

Телебачення. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://hromadske.ua/posts/glava-italijskoyi-populistskoyi-partiyi-ruh-pyati-zirok-pishov-iz-posadi>. (дата звернення 22.05.2020). – Назва з екрана.

8. Речь рейхсканцлера А. Гитлера в Мюнхене от 8 ноября 1942 [Електронний ресурс] // Великие властители прошлого. – 2002. – Режим доступу до ресурсу: http://vlastitel.com.ru/hitler/hitler_1942-11-08.html. (дата звернення 20.12.2019). – Назва з екрана.

9. Сидоржевський М. В Італії ухвалили зміни до виборчого законодавства [Електронний ресурс] / Максим Сидоржевський // Deutsche Welle. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://cutt.ly/fyFkHW2>. (дата звернення 03.05.2020). – Назва з екрана.

10. Табаринцева-Романова К. Анализ политического дискурса речей лидера политического движения «Пять звезд» Б. Грилло. / К. Табаринцева-Романова, Е. Болотова. // Известия Уральского федерального университета.. – 2016. – №3. – С. 141–148.

11. У Єврокомісії розкритикували “марнотратний” бюджет Італії [Електронний ресурс] // Укрінформ. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2581095-u-evrokomisii-rozkritikuvali-marnotratnij-budzet-italii.html>. (дата звернення 28.05.2020). – Назва з екрана.

12. Хміль А. Особливості проявів популізму в діяльності українських політичних партій: дипломна робота четвертого р.н. – Київ, 2018. – 76 с.

13. Чутков С. С. Морфологический анализ идеологии М. Фридена / С. С. Чутков. // Политическая концептология. – 2017. – №2. – С. 211–220.

14. Штекель М. Популізм у світі і вибори. У чому особливості популізму в Україні? [Електронний ресурс] / Михайло Штекель // Радіо Свобода. – 2019. – Режим доступу до ресурсу:

<https://www.radiosvoboda.org/a/29759648.html>. (дата звернення 20.01.2020). – Назва з екрана.

15. (Non) Statuto [Електронний ресурс] // Menfi 5 Stelle. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.menfi5stelle.it/non-statuto-menfi>. (дата звернення 18.05.2020). – Назва з екрана.

16. 2019 European election results [Електронний ресурс] // European Parliament. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://europarl.europa.eu/election-results-2019/en/italy/>. (дата звернення 11.04.2020). – Назва з екрана.

17. AFP's Franck Iovene. ANALYSIS: How the rebel Five Star Movement joined Italy's establishment [Електронний ресурс] / AFP's Franck Iovene // The Local Italy. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.thelocal.it/20190902/how-the-rebel-five-star-movement-joined-italy-establishment>. (дата звернення 22.05.2020). – Назва з екрана.

18. Amante A. Half of Italians want 'strongman' in power, survey shows [Електронний ресурс] / Angelo Amante // Reuters. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.reuters.com/article/us-italy-politics-survey/half-of-italians-want-strongman-in-power-survey-shows-idUSKBN1YA1X5>. (дата звернення 12.04.2020). – Назва з екрана.

19. Anselmi M. Populism: An Introduction / Manuel Anselmi. – London: Routledge, 2017. – 130 с.

20. Aslanidis P. Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective / Paris Aslanidis. // Political Studies. – 2015. – №64(1). – С. 88–104.

21. Barr R. Populists, Outsiders and Anti-Establishment Politics / Robert R. Barr. // SAGE Publications. – 2009. – №1(15). – С. 29–48.

22. Beppe Grillo attacked for Holocaust poem parody [Електронний ресурс] // The Local. – 2014. – Режим доступу до ресурсу:

<https://www.thelocal.it/20140415/grillo-attacked-for-holocaust-poem-parody>.
(дата звернення 02.04.2020). – Назва з екрана.

23. Bordignon F. Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics / F. Bordignon, L. Ceccarini. // *South European Society and Politics*. – 2013. – №1. – С. 1-23.

24. Bordignon F. The Five-Star Movement: a hybrid actor in the net of state institutions / F. Bordignon, L. Ceccarini. // *Journal of Modern Italian Studies*. – 2015. – №20(4). – С. 454–473.

25. Canovan M. *Populism* / Margaret Canovan. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1981. – 178 с.

26. Canovan M. Populism for political theorists? / Margaret Canovan. // *Journal of Political Ideologies*. – 2004. – №9(3). – С. 241–252.

27. Clarke H. The maverick populists striking fear into Italy's mainstream parties [Електронний ресурс] / Hilary Clarke // CNN. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://edition.cnn.com/2018/03/01/europe/five-star-movement-italy-intl/index.html>. (дата звернення 23.03.2020). – Назва з екрана.

28. Conti N. The Emergence of a New Party in the Italian Party System: Rise and Fortunes of the Five Star Movement / N. Conti, V. Memoli. // *West European Politics*. – 2015. – №1. – С. 1–19.

29. Cranmer M. Populist Communication and Publicity: An Empirical Study of Contextual Differences in Switzerland / Mirjam Cranmer. // *Swiss Political Science Review*. – 2011. – №17(3). – С. 286–307.

30. Cullinane S. Human Rights Watch criticizes Russia, says it fails to protect LGBT people [Електронний ресурс] / Susannah Cullinane // CNN. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://edition.cnn.com/2014/12/15/world/europe/russia-hrw-gay-report/index.html>. (дата звернення 12.05.2020). – Назва з екрана.

31. Davies L. Italy's Democratic party scores stunning win at European elections [Електронний ресурс] / Lizzy Davies // The Guardian. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/2014/may/26/italy-democratic-party-win-european-elections-matteo-renzi-five-star-movement>. (дата звернення 03.04.2020). – Назва з екрана.
32. Dinmore G. Italy's Beppe Grillo battles to sustain anti-establishment message [Електронний ресурс] / Guy Dinmore // Financial Times. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ft.com/content/ac527eb2-d5ce-11e3-a017-00144feabdc0>. (дата звернення 15.05.2020). – Назва з екрана.
33. Edwards C. Is Italy's Five Star Movement still an 'anti-establishment' party? [Електронний ресурс] / Catherine Edwards // The Local Italy. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.thelocal.it/20180212/is-italys-five-star-movement-still-anti-establishment>. (дата звернення 22.05.2020). – Назва з екрана.
34. Eiermann M. European Populism: Trends, Threats and Future Prospects [Електронний ресурс] / M. Eiermann, Y. Mounk, L. Gultchin // Tony Blair Institute for Global Change. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://institute.global/insight/renewing-centre/european-populism-trends-threats-and-future-prospect>. (дата звернення 08.12.2019). – Назва з екрана.
35. Farinelli A. Inexperienced, leftists, and grassroots democrats: a profile of the Five Star Movement's MPs / A. Farinelli, E. Massetti. // Contemporary Italian Politics. – 2015. – №7(3). – С. 213–231.
36. Freeden M. Is Nationalism a Distinct Ideology? / Michael Freeden. // Political Studies Association. – 1998. – №46. – С. 748–765.
37. Gaia - The future of politics [Електронний ресурс] // Casaleggio Associati. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=sV8MwBXmewU>. (дата звернення 13.03.2020). – Назва з екрана.

38. Galston W. The Populist Challenge to Liberal Democracy / William A. Galston. // Journal of Democracy. – 2018. – №2(29). – С. 5–19.

39. Gentile T. Italy's Di Maio says he will back Italian people over markets [Электронный ресурс] / Tony Gentile // Reuters. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.reuters.com/article/us-italy-politics-dimaio/italys-di-maio-says-he-will-back-italian-people-over-markets-idUSKCN1MF0L7>. (дата звернення 28.05.2020). – Назва з екрана.

40. Giuffrida A. Beppe Grillo steps aside from Italy's Five Star Movement [Электронный ресурс] / Angela Giuffrida // The Guardian. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/2018/jan/24/beppe-grillo-steps-aside-from-italys-five-star-movement>. (дата звернення 10.04.2020). – Назва з екрана.

41. Grillo: “I partiti non hanno capito niente” [Электронный ресурс] // Corriere della Sera. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: https://www.corriere.it/Primo_Piano/Politica/2007/09_Settembre/08/grillo_v_day.shtml?refresh_ce-cr. (дата звернення 07.02.2020). – Назва з екрана.

42. Harkiriay. Beppe Grillo and the V2-Day (English) [Электронный ресурс] / Harkiriay // YouTube. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: https://www.youtube.com/watch?v=ZMiKpVyIV_8. (дата звернення 28.04.2020). – Назва з екрана.

43. INTERVIEW OF BEPPE GRILLO (ITALIAN AND ENGLISH VERSION) [Электронный ресурс] // YouTube. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: https://www.youtube.com/watch?time_continue=41&v=wIv3sXEvaVg&feature=emb_logo. (дата звернення 02.05.2020). – Назва з екрана.

44. Ionescu G. Populism: Its Meanings and National Characteristics / G. Ionescu, E. Gellner. – Herefordshire: The Garden City Press Limited, 1969. – 250 с.

45. Italian elections 2018 - full results [Електронний ресурс] // The Guardian. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2018/mar/05/italian-elections-2018-full-results-renzi-berlusconi>. (дата звернення 11.04.2020). – Назва з екрана.

46. Italy GDP Growth Rate 1961-2020 [Електронний ресурс] // Macrotrends LLC. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.macrotrends.net/countries/ITA/italy/gdp-growth-rate>. (дата звернення 20.03.2020). – Назва з екрана.

47. Italy Unemployment Rate 1991-2020 [Електронний ресурс] // Macrotrends LLC. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.macrotrends.net/countries/ITA/italy/unemployment-rate>. (дата звернення 20.03.2020). – Назва з екрана.

48. Jagers J. Populism as political communication style An empirical study of political parties' discourse in Belgium / J. Jagers, S. Walgrave. // European Journal of Political Research. – 2007. – №1. – С. 1–20.

49. Jones G. Not so anti-establishment now: Italy's 5-Star's evolving face [Електронний ресурс] / Gavin Jones // Reuters. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.reuters.com/article/us-italy-election-5star/not-so-anti-establishment-now-italys-5-stars-evolving-face-idUSKBN1FE259>. (дата звернення 15.05.2020). – Назва з екрана.

50. Journeyman Pictures. Beppe Grillo and the Five Stars Political Movement - Italy [Електронний ресурс] / Journeyman Pictures // YouTube. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: https://www.youtube.com/watch?v=GtVUZ_kERTc. (дата звернення 26.05.2020). – Назва з екрана.

51. Kaschel H. Rome mayor's scandal 'a catastrophe for the Five Star Movement' [Електронний ресурс] / Helena Kaschel // Deutsche Welle. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.dw.com/en/rome-mayors->

scandal-a-catastrophe-for-the-five-star-movement/a-37390172.(дата звернення 28.05.2020). – Назва з екрана.

52. Kenney C. D. Outsider and Anti-Party Politicians in Power: New Conceptual Strategies and Empirical Evidence from Peru / Charles D. Kenney. // SAGE Publications. – 1998. – №4(1). – С. 57–75.

53. Kington T. Italian comedian turned politician in row over his 'medieval sexism' [Електронний ресурс] / Tom Kington // The Guardian. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/2012/nov/04/italian-political-blogger-sexism-row>. (дата звернення 17.05.2020). – Назва з екрана.

54. Kirchgaessner S. Has Beppe Grillo left Farage for a marriage of convenience? [Електронний ресурс] / Stephanie Kirchgaessner // The Guardian. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/2017/jan/09/has-beppe-grillo-dumped-farage-for-marriage-convenience-ukip-five-star-movement>. (дата звернення 12.05.2020). – Назва з екрана.

55. Laclau E. Populism: what's in a name? / Ernesto Laclau // Ernesto Laclau: Post-Marxism, populism, and critique / ed. by D. Howarth. – New York: Routledge, 2015. – (Routledge Innovators in Political Theory). – С. 152–164.

56. Loguercio L. Результати пошуку Результати веб-пошуку The Rise And Fall Of The Five Star Movement [Електронний ресурс] / Laura Loguercio // Italics Magazine. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://italicsmag.com/2019/12/15/the-rise-and-fall-of-the-five-star-movement/>. (дата звернення 12.04.2020). – Назва з екрана.

57. Lombardo I. Five Stars party founder Beppe Grillo renews vow to have a referendum on the Euro [Електронний ресурс] / Ilario Lombardo // La Stampa In English. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.lastampa.it/esteri/la-stampa-in-english/2018/05/04/news/five->

stars-party-founder-beppe-grillo-renews-vow-to-have-a-referendum-on-the-euro-1.34013376. (дата звернення 28.04.2020). – Назва з екрана.

58. Mazzini S. Can Beppe Grillo's internet democracy work? [Електронний ресурс] / Silvia Mazzini // Al Jazeera Media Network. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/08/can-beppe-grillo-internet-demo-2014823124259908116.html>. (дата звернення 20.05.2020). – Назва з екрана.

59. Meijer R. I. Beppe Grillo Wants To Give Italy Democracy [Електронний ресурс] / Raúl Iargi Meijer // The Automatic Earth. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theautomaticearth.com/2013/02/beppe-grillo-wants-to-give-italy-democracy/>. (дата звернення 29.04.2020). – Назва з екрана.

60. Meijstrik M. Five Star Movement: Grassroot Movement or an Institutionalized Party? / Martin Meijstrik. // European Consortium for Political Research. – 2017. – №1. – С. 1–19.

61. Mezzofiore G. Italy's Five Star Present Impeachment Motion Against President Giorgio Napolitano [Електронний ресурс] / Gianluca Mezzofiore // International Business Times. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ibtimes.co.uk/italys-five-star-present-impeachment-motion-against-president-giorgio-napolitano-1434465>. (дата звернення 25.03.2020). – Назва з екрана.

62. Mosca L. A Year of Social Movements in Italy: From the “No TAVs” to the Five Star Movement / Lorenzo Mosca. // Italian Politics. – 2013. – №28. – С. 267–285.

63. Mosca L. The Five Star Movement: Exception or Vanguard in Europe? / Lorenzo Mosca. // The International Spectator. – 2013. – №49. – С. 1–17.

64. Mudde C. Populism: A Very Short Introduction / C. Mudde, C. Kaltwasser. – New York: Oxford University Press, 2017. – 136 с.
65. Mudde C. Populism: An Ideational Approach / Cas Mudde // The Oxford Handbook of Populism / ed. by C. R. Kaltwasser, P. Taggart, P. Espejo, P. Ostiguy. – New York: Oxford University Press, 2017. – С. 27–47.
66. Mudde C. Vox populi or vox masculini? Populism and gender in Northern Europe and South America / C. Mudde, R. C. Kaltwasser. // Journal Patterns of Prejudice. – 2015. – №49. – С. 1–21.
67. Mueller T. Beppe's Inferno. A comedian's war on crooked politics. [Електронний ресурс] / Tom Mueller // New Yorker. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.newyorker.com/magazine/2008/02/04/beppe-inferno>. (дата звернення 16.05.2020). – Назва з екрана.
68. Owen P. Italian election results: gridlock likely – as it happened [Електронний ресурс] / Paul Owen // The Guardian. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/2013/feb/25/italian-election-results-live-coverage>. (дата звернення 25.03.2020). – Назва з екрана.
69. Pappas T. S. Populism Emergent: A framework for analyzing its contexts, mechanics, and outcomes / Takis S. Pappas. // Robert Schuman Centre for Advanced Studies. – 2012. – №1. – С. 1–22.
70. Pirro A. The polyvalent populism of the 5 Star Movement / Andrea L. P. Pirro. // Journal of Contemporary European Studies. – 2018. – №1. – С. 1–16.
71. Politi J. Luigi Di Maio, leader of Italy's Five Star Movement [Електронний ресурс] / James Politi // Financial Times. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ft.com/content/7e45b800-22fe-11e8-add1-0e8958b189ea>. (дата звернення 26.05.2020). – Назва з екрана.

72. Populist Political Communication. Toward a Model of Its Causes, Forms, and Effects / [C. Reinemann, T. Aalberg, E. Frank та ін.]. // Populist Political Communication in Europe. – 2016. – №1. – С. 1-13.

73. Rooduijn M. Why is populism suddenly all the rage? [Електронний ресурс] / Matthijs Rooduijn // The Guardian. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/world/political-science/2018/nov/20/why-is-populism-suddenly-so-sexy-the-reasons-are-many>. (дата звернення 08.12.2019). – Назва з екрана.

74. Salhani J. Italy's populist movement isn't like the others in Europe. And that's worrisome. [Електронний ресурс] / Justin Salhani // 2017 – Режим доступу до ресурсу: <https://archive.thinkprogress.org/meet-the-italian-populist-right-c9fca24557f2/>. (дата звернення 11.05.2020). – Назва з екрана.

75. Salhani J. The rise of Beppe Grillo [Електронний ресурс] / Justin Salhani // Medium. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://medium.com/latterly/the-rise-of-beppe-grillo-9f724f50c3bd>. (дата звернення 10.05.2020). – Назва з екрана.

76. Saunter P. BEPPE GRILLO (ENG) EPIC PRESS CONFERENCE [Електронний ресурс] / Paul Saunter // YouTube. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=8ocwulRX7qo>. (дата звернення 29.04.2020). – Назва з екрана.

77. Sifry M. From Howard Dean to the tea party: The power of Meetup.com [Електронний ресурс] / Micah Sifry // CNN. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://edition.cnn.com/2011/11/07/tech/web/meetup-2012-campaign-sifry/index.html>. (дата звернення 09.02.2020). – Назва з екрана.

78. Six M5S Senators quit amid row over dissidents [Електронний ресурс] // ANSA. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ansa.it/web/notizie/rubriche/english/2014/02/27/Six-M5S->

Senators-quit-amid-row-dissidents_10152768.html. (дата звернення 21.05.2020). – Назва з екрана.

79. Taggart P. Populism / Paul Taggart. – Buckingham: Open University Press, 2000. – 128 с.

80. Taggart P. Populism / Paul Taggart. – Bury St Edmunds: Open University Press, 2000. – 128 с. – (Concepts in the Social Sciences).

81. Taggart P. Populism and representative politics in contemporary Europe / Paul Taggart. // Journal of Political Ideologies. – 2004. – №9(3). – С. 269–288.

82. Taggart P. Populism and the Pathology of Representative Politics / Paul Taggart. // Democracies and the Populist Challenge. – 2002. – №1. – С. 62–80.

83. Tronconi F. The Italian Regional Elections of March 2010. Continuity and a Few Surprises / Filippo Tronconi. // Regional & Federal Studies. – 2011. – №20(4-5). – С. 577–586.

84. UKIP's Farage forms new grouping in European Parliament [Електронний ресурс] // BBC News. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-27907586>. (дата звернення 05.04.2020). – Назва з екрана.

85. Urbinati N. Me the people : how populism transforms democracy / Nadia Urbinati. – London: Harvard University Press, 2019. – 266 с. – (First printing).

86. Urbinati N. The Italian Five Star Movement for foreigners [Електронний ресурс] / Nadia Urbinati // La rivista il Mulino. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: https://www.rivistailmulino.it/news/newsitem/index/Item/News:NEWS_ITEM:4272. (дата звернення 07.02.2020). – Назва з екрана.

87. Weyland K. Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics / Kurt Weyland. // Comparative Politics. – 2001. – №34(1). – С. 1–22.
88. Weyland K. Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected Affinities / Kurt Weyland. // Studies in Comparative International Development. – 1996. – №31(3). – С. 3–31.
89. Weyland K. Populism: A Political-Strategic Approach / Kurt Weyland // The Oxford Handbook of Populism / ed. by C. R. Kaltwasser, P. Taggart, P. Espejo, P. Ostiguy. – New York: Oxford University Press, 2017. – С. 48–72.
90. Weyland K. When Democracy Trumps Populism: European and Latin American Lessons for the United States / K. Weyland, R. Madrid. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019. – 216 с.
91. Euronews (in English). euronews interview - Beppe Grillo explains [Електронний ресурс] / euronews (in English) // YouTube. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=TWBPQaJMqQs>. (дата звернення 02.05.2020). – Назва з екрана.